

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ: MÜHİTİ, MÜASİRLƏRİ İLƏ ƏLAQƏLƏRİ VƏ YENİ TIPLI ƏDƏBİYYAT YARADICILIĞI

İxtisas: 5716.01. – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Şahbaz Şamı oğlu Musayev**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Rəsmi opponentlər: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
Teymur Həşim oğlu Kərimli

filologiya elmləri doktoru, professor
Rafiq Yusif oğlu Əliyev

filologiya elmləri doktoru, dosent
Nikpur Mirhüseyn oğlu Cabbarlı

filologiya elmləri doktoru, dosent
Leyla Kamran qızı Məmmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
_____ **İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli**

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
_____ **İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı**

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
_____ **Əlizadə Bayram oğlu Əsgərli**

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Təhlillər göstərir ki, görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərin formalaşdığı mühitin, onların müasirləri ilə münasibətlərinin, yaradıcılıq əlaqələrinin və bu əlaqələrdən qaynaqlanan qarşılıqlı ədəbi təsir məsələlərinin tədqiqi ciddi əhəmiyyətə malikdir. Bu, hər şeydən əvvəl, ədibin bioqrafiyasının daha dolğun işlənilib-hazırlanmasına, onun dünya-görüşünün, ədəbi zövqünün, yaradıcılığının düzgün dəyərləndirilməsinə yardımçı olur. Məhz bu baxımdan “yazıçı və mühiti”, “yazıçı və müasirləri” problemlərinin ayrıca deyil, kompleks halda tədqiqi ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında duran ən aktual vəzifələrdəndir.

Yazıçının mühiti və müasirləri məsələsi müəyyən şəkildə orta əsrlərdə qələmə alınmış təzkirələrdə öz əksini tapmışdır. XVI əsrin məşhur ədəbiyyatşünası və şairi Sam Mirzənin “Töhfeyi-Sami” təzkirəsində müəllifin özünün müasiri olan 664 şairin tərcümeyi-halı verilmişdir¹. Yaxud Sadiqi Əfşarın “Məcmül-Xəvas” təzkirəsi Azərbaycanın böyük şairi Şah İsmayıl Xətəinin müasirləri barədə geniş bilgiler əldə etməyə yardımçı olur². Lakin təzkirələr və bu qəbildən digər məxəzlər yazıçı, onun mühiti və müasirləri ilə bağlı nə qədər qiymətli mənbələr olsalar da, onlar müasir ədəbiyyatşünaslığın tələblərinə cavab vermirlər. Sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığı üçün bəlli bir xətt müəyyənləşdirildiyinə görə isə “yazıçının mühiti və müasirləri” problemi pərakəndə şəkildə araşdırılmışdır. Bu da yazıçının şəxsiyyəti və dünyagörüşü məsələsinin, müəyyən mənada, qaranlıq qalmasına gətirib çıxarmışdır. Akademik İsa Həbibbəyli yazır: *“Sənətkarı əhatə edən ictimai-ədəbi mühitin bütün mürəkkəblik və çoxcəhətliyini öyrənmədən, onun müasirləri ilə əlaqələrinin yerini və mövqeyini dəqiq müəyyən etmədən yazıçının formalaşma və inkişaf prosesini doğru-düzgün mənalandırmaq çətinidir, bəlkə də, mümkün*

¹ Tərbiyə, M. Danişməndani-Azərbaycan / M.Tərbiyə. – Bakı: Azərnəşr, – 1987. – s. 281.

² Yəni orada, – s. 298.

deyildir”³.

Sovet hakimiyyəti illərində ədəbiyyatşünaslığımız da öz vəzifələrini siyasi-ideoloji müstəvidə yerinə yetirdiyindən yazıçının mühiti və müasirləri ilə əlaqələri problemi kompleks şəkildə araşdırılmamışdır. Digər tərəfdən, bu vaxta qədər ədəbiyyatşünaslığımızda hər hansı bir klassikin bədii yaradıcılıqda təsirləndiyi sələfləri, yaxud onun özündən sonra gələn ədəbi qüvvələrə – xələflərinə təsirləri ilə bağlı xeyli tədqiqat işləri aparılsa da, bütövlükdə ədəbiyyatşünaslığımızda, obrazlı desək, “sacayağı prinsipi” pozulmuşdur; sələflər-müasirlər-xələflər sıralanması “müasirlər”siz davam etdirilmişdir. Bu vacib məsələyə toxunan akademik İsa Həbibbəyli yazır: *“Milli ədəbi-elmi təcrübədə ayrı-ayrı sənətkarların müasirləri ilə əlaqələrinin tədqiqi də geniş yer tutmamışdır. Doğrudur, müxtəlif yazıçı və şairlərdən bəhs edən tədqiqatlarda onların dünyagörüşünün formalaşma və inkişafında müasirlərinin rolundan söz açılmışdır. Belə məqamlarda yenə də ideoloji meyillər müəyyən buxova çevrilmişdir”*⁴. Görkəmli tədqiqatçının bununla bağlı qənaəti tamamilə əsaslıdır: *“Həm də bu cür maneələr daha çox keçmiş Sovet imperiyası daxilindəki “digər xalqlara” aid olmuşdur. Belə ki, rus və başqa slavyan xalqlarının ədəbiyyatşünaslığında həmin millətdən olan görkəmli sənətkarların həyatının müxtəlif ideya cərəyanları ilə bağlılığı ... araşdırma obyektinə çevrildiyi halda, “qeyri-xalqların” buna ixtiyarı çatmamışdır”*⁵. Bununla belə, ortada olan nümunələr məzmun və mündəricə baxımından qiymətlidir və onları iki qrupa ayırmaq olar: 1. Yazıçının mühitinin tədqiqi; 2. Yazıçının müasirləri ilə ədəbi-ictimai əlaqələrinin araşdırılması.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alimlər: Azadə Rüstəmovə “Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti)” monoqrafiyasında⁶ dahi şairin formalaşmasında ictimai şəraitin və mədəni mühitin roluna, habelə

³ Həbibbəyli, İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri (təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri) / İ.Həbibbəyli. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2009. – s. 9-10.

⁴ Yenə orada, – s. 7-8.

⁵ Yenə orada, – s. 8.

⁶ Rüstəmovə, A. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti) / A.Rüstəmovə. – Bakı: Elm, – 1979. – 208 s.

onun sələflərinə, Əzizəğa Məmmədov “Şah İsmayıl Xətai” adlı tədqiqatında⁷ şairin yetişdiyi ədəbi mühitə, Həmid Araslı “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” əsərində⁸ Füzulinin müasiri olan XVI əsr Bağdad şairlərinə, Alxan Bayramoğlu “Mirzə Ələkbər Sabir (həyatı və əsərləri)” kitabında⁹ şairin müasirləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinə ayrıca fəsil həsr etmişlər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Abbas Zamanov isə təxminən yarım əsr öncə “Sabir və müasirləri” mövzusunda tədqiqat işini¹⁰ “yazıçı və müasirləri” problemi çərçivəsində aparmışdır.

Azərbaycanın siyasi müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra “yazıçının mühiti və müasirləri” probleminin ilk dəfə kompleks şəkildə, sistemli qaydada araşdırıldığını akademik İsa Həbibbəylinin “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” mövzusunda tədqiqat işində¹¹ görürük. Tədqiqat işində ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfə “yazıçının mühiti və müasirləri” probleminin elmi-strateji xətti müəyyənləşdirilmiş, onun konseptual əsasları işlənib-hazırlanmışdır ki, bu da analoji tədqiqatlar üçün elmi istiqamət və meyar kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan, tanınmış ədəbiyyatşünas Asif Rüstəmlinin Cəfər Cabbarlı və molla-nəsrəddinçi şair Bayraməli Abbaszadənin həyat və yaradıcılığını məhz mühit kontekstində araşdırması¹² təqdirəlayiqdir.

Təhlillər göstərir ki, digər klassiklərimiz kimi, Azərbaycanda və ümumən Şərqdə dram janrının, realist bədii nəsrin, professional ədəbi tənqidin və ədəbiyyat nəzəriyyəsinin banisi Mirzə Fətəli Axundzadənin də (məqalə, kitab, dissertasiya və monoqrafiya

⁷ Məmmədov, Ə. Şah İsmail Xətai / Ə.Məmmədov. – Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, – 1961. – 159 s.

⁸ Araslı, H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli / H.Araslı. – Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Nəşriyyatı, – 1958. – 311 s.

⁹ Bayramoğlu, A. Mirzə Ələkbər Sabir (həyatı və əsərləri) / A.Bayramoğlu. – Bakı: Qismət, – 2003. – 320 s.

¹⁰ Zamanov, A. Sabir və müasirləri / A.Zamanov. – Bakı: Azərnəşr, – 1973. – 282 s.

¹¹ Həbibbəyli, İ. Göstərilən əsəri.

¹² Rüstəmli, A. Bayraməli Abbaszadə: mühiti və mücadiləsi / A.Rüstəmli. – Bakı: Ozan, – 2014. – 224 s.; Rüstəmli, A. Cəfər Cabbarlı: həyatı və mühiti / A.Rüstəmli. – Bakı: Elm, – 2009. – 426 s.

adlarından başqa, bütün mətnlərdə “Axundov” əvəzinə “Axundzadə” işlədilir – Ş.M.) həyat yolu, ictimai-mədəni fəaliyyəti, çox zəngin ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi yaradıcılığı, publisistikası siyasi müstəqilliyin verdiyi imkanlar şəraitində məhz “yazıçının mühiti və müasirləri” problemi çərçivəsində hər cür tendensiya ilə kənarda yenidən araşdırma tələb edir. Problemin aktuallığını bir sıra zəruri amillər şərtləndirir. Hər şeydən əvvəl M.F.Axundzadənin yaşayış-yaratdığı dövrün siyasi mənzərəsi obyektiv dəyərləndirilməlidir. Digər tərəfdən, problemə tendensiyalı yanaşma səbəbindən mühit amili və müasirləri ilə əlaqələri nəzərə alınmadığından yazıçının bioqrafiyasının yazılmasında kifayət qədər ciddi qüsurlara yol verilmişdir. M.F.Axundzadənin ilkin dünyagörüşünün formalaşması, ruhanilik yolundan əl çəkərək dövlət qulluğuna girməsi kimi tərcümeyi-halının ən həssas hissələri həqiqətdən uzaq, ciddi mübahisələrə rəvac verən bir şəkildə yazılmış və bu, aksiom kimi qəbul edilmiş, ədəbiyyatşünaslar həmin məsələyə heç vaxt fərqli baxış bucağından yanaşmaq barədə düşünməmişlər. Bununla da M.F.Axundzadənin gələcək həyat yolunun müəyyənləşməsində çox ciddi faktor olan ictimai-siyasi mühit məsələsi bilərəkdən arxa plana keçirilmişdir. Bütün bunlar M.F.Axundzadənin yaşayış-yaratdığı ictimai-siyasi dövr, təmsil olunduğu mühit probleminin yenidən araşdırılmasını zəruri edir. Təhlillər göstərir ki, problemə bütövlükdə tendensiyalı yanaşıldığından bu vaxta qədər yazıçının avropalı, rusiyalı, türkiyəli, iranlı, gürcü və hətta müxtəlif zümrələri təşkil edən azərbaycanlı müasirləri ilə ədəbi-elmi, ictimai-mədəni əlaqələri və onun əhəmiyyəti əsaslı şəkildə tədqiq olunmamışdır.

Beləliklə, təhlillər göstərir ki, M.F.Axundzadənin bioqrafiyasının ən mühüm məqamlarını, bir şəxsiyyət kimi yetişib formalaşması prosesini, geniş ictimai-mədəni fəaliyyətini, nəhayət, yeni tipli ədəbiyyat yaradıcılığını, ədəbi-nəzəri görüşlərini yazıçının mühiti və müasirləri ilə əlaqələri çərçivəsindən kənarda öyrənmək, obyektiv qiymət vermək birmənalı şəkildə mümkünsüzdür.

M.F.Axundzadənin həyatı və yaradıcılığına dair ilk müfəssəl araşdırmaları görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli

aparmışdır¹³. XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan ziyalıları Bakıda və Tiflisdə nəşr olunan mətbuat orqanlarında ədibin həyatı, yaradıcılığı və dünyagörüşünə dair məqalələr dərc etdirmişlər. Ədibin şəxsi arxivinin Tiflisdən Bakıya gətirilməsi ilə M.F.Axundzadənin irsinin hərtərəfli, sistemli şəkildə öyrənilməsinə başlanılmış və bununla da Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında axundzadəşünaslığın əsasları qoyulmuşdur. M.F.Axundzadənin həyatı, mühiti, yaradıcılığı, yeni əlifba uğrunda mübarizəsi problemləri Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının da daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azərbaycanın siyasi müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra yaranmış yeni ictimai-siyasi şəraitdə ədəbiyyatşünaslıq elmimizi zənginləşdirən onlarla məqalə, dissertasiya və monoqrafiya yazılmışdır. Həmin əsərlərdə M.F.Axundzadənin dünya və Azərbaycan ədəbiyyatında mövqeyi, novatorluğu əsaslandırılmış, ilk professional ədəbi tənqidçi və ədəbiyyat nəzəriyyəçisi kimi əsərləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Lakin M.F.Axundzadənin mühiti, müasirləri ilə əlaqələri və yeni tipli ədəbiyyat yaradıcılığı kimi bir-birini tamamlayan problemlər ilk dəfədir ki, kompleks halda monoqrafik tədqiqata cəlb edilir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Dissertasiyanın obyektini M.F.Axundzadənin mühiti, müasirləri ilə çoxşaxəli əlaqələri, bu əlaqələrin ədəbi prosesə təsiri, ədibin yeni tipli ədəbiyyat yaradıcılığı və s. məsələlər, predmetini XIX əsrə dair ədəbi-tarixi məxəzlər, yazıçının bədii və elmi-fəlsəfi yaradıcılığı, zəngin epistolyar irsi, müvafiq ədəbiyyatşünaslıq materialları təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. M.F.Axundzadənin yeni tipli ədəbiyyat yaradıcılığı probleminin elmi cəhətdən daha məqsəduyğun tədqiq olunması zərurətini nəzərə alaraq:

– yazıçının yaşayıb-yaratdığı dövrün ictimai-mədəni və ədəbi mənzərəsini vermək;

– keçdiyi həyat yolunun ədəbi yaradıcılığına birbaşa təsirini və bəzi mübahisəli məqamlara yenidən nəzər salınmasının

¹³ Firidun bəy Köçərlinin şəxsi arxivi / tərt. ed. M.Adilov. – Bakı: Nurlan, – 2005. – s. 168-204.

zəruriliyini əsas götürərək yazıçının bioqrafiyasına mühiti və müasirləri ilə əlaqələri kontekstində yenidən nəzər salmaq;

– yazıçının müasirləri ilə əlaqələrinin əhatə dairəsini, bu əlaqələrin ədəbi-ictimai prosesə təsirini öyrənmək;

– ənənəvi Şərq ədəbiyyatının özülü üzərində modern milli ədəbiyyatın yaradıcısı kimi, yazıçının novatorluğu və sənətkarlığı məsələsinə yenidən nəzər salmaq və s. tədqiqatın əsas məqsədlərindəndir.

Məqsədə aşağıdakı zəruri vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə nail olmağa çalışmışıq:

– Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalından sonra Tiflisin mədəni mərkəzə çevrilməsi ilə yaranan yeni ictimai-siyasi mühitdə M.F.Axundzadə və müasirlərinin ədəbi fəaliyyəti və tarixi missiyasının müəyyənləşdirilməsi;

– Yazıçının əsl soyadı, doğum ili və vəfatı günü ilə bağlı dəqiqləşdirmələrin aparılması;

– Yazıçının azərbaycanlı, türkiyəli, iranlı, rusiyalı və avropalı müasirləri ilə ədəbi-ictimai əlaqələrinin iki istiqamətdə – yeni əlifba uğrunda mübarizəsi və “Kəmalüddövlə məktubları”nın çap olunması sahəsində çalışmaları çərçivəsində araşdırılması;

– Ədibin müxtəlif ölkələri və xalqları təmsil edən sıx və işgüzar münasibətlər qurduğu yazıçı və şairlər, görkəmli elm və ictimai xadimlərlə əlaqələrinin ədəbi-ictimai prosesə təsiri məsələsinin araşdırılması;

– M.F.Axundzadənin modern milli ədəbiyyatın vəzifələri barədə elmi-nəzəri düşüncələrinin sistemləşdirilməsi;

– Dünya və Şərq klassiklərinə ədibin münasibətinin obyektiv və subyektiv yönlərinin müəyyənləşdirilməsi;

– M.F.Axundzadənin maarifçilik konsepsiyasının əsasları və onun əhatə dairəsinin tədqiq olunması;

– Şeirlərinin səzlərinin poeziyasından fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

– Dram yaradıcılığının yeni düşüncə tərzini və baxış bucağından dəyərləndirilməsi, komediyalarının yeni ictimai-siyasi

şəraitin azərbaycanlıların həyatı, məişəti və psixologiyasına təsiri müstəvisində təhlil edilməsi, əsərlərinin əsas ideyası və müəllifin məramı məsələsinə aydınlıq gətirilməsi;

– İlk realist bədii nəsrin banisi kimi, “Aldanmış kəvakib” povestindən başqa, iki hekayəsinin ideya-məzmun baxımından təhlil edilməsi;

– “Kəmalüddövlə məktubları”nın janrının müəyyənləşdirilməsi, əsərin ideya-məzmun cəhətdən ədibin bədii və elmi-fəlsəfi əsərləri ilə səsleşməsi problemlərinə yenidən nəzər salınması və s.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində mövzu ilə bağlı ədəbi, bədii və tarixi materialların araşdırılması və təhlili zamanı tarixi-xronoloji, analitik-tipoloji, ideya-bədii təhlil üsulu əsas götürülmüş, tarixilik və müasirlik, zaman və məkan prinsiplərinə əməl edilmişdir. Tədqiqat işində, həmçinin, müxtəlif elmi və siyasi dünyagörüşə malik müəlliflərin fikir və mülahizələrinə həmin tarixi dövrün kontekstində yanaşılmış, istinad olunan, nəzərdən keçirilən bu və ya digər materiallarda öz əksini tapan siyasi-ideoloji meyillər dəyərləndirilmiş, eyni zamanda, müxtəlif elmi mövqelər içərisindən obyektiv istiqamət tapılmasına, habelə yeni istiqamətin müəyyənləşməsinə çalışılmışdır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. 1. XIX əsrin birinci yarısı Cənubi Qafqazın işğalından sonra çarizmin bölgədə apardığı ruslaşdırma siyasəti və onun tərkib hissələri;

2. Yeni ictimai-siyasi mühitdə M.F.Axundzadə və müasirlərinin ədəbi-ictimai və tarixi missiyası;

3. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpasından sonra yaranan yeni ictimai-siyasi şəraitdə M.F.Axundzadənin bioqrafiyası ilə bağlı bəzi zəruri məsələlərin müəyyənləşdirilməsi. O cümlədən:

– M.F.Axundzadənin doğum ilinin 1811, vəfatı gününün 26 fevral kimi dəqiqləşdirilməsi;

– Yazıcının əsl soyadının “Axundzadə” şəklində olmasının əsaslandırılması;

– M.F.Axundzadənin həyatının son günləri və dəfni ilə bağlı əsl həqiqətlərin mənbələr əsasında təsdiqlənməsi;

4. M.F.Axundzadənin ilkin dünyagörüşünü formalaşdıran amillər;

5. M.F.Axundzadənin yeni əlifba uğrunda mübarizə çərçivəsində müasirləri ilə əlaqələri;

6. M.F.Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” əsərinin çapı uğrunda mübarizə sahəsində müasirləri ilə əlaqələri;

7. M.F.Axundzadənin müasirləri ilə əlaqələri və ədəbi-ictimai proses;

8. M.F.Axundzadənin modern milli ədəbiyyat konsepsiyası və bu konsepsiya çərçivəsində:

- Klassik irsə münasibət;

- Maarifçilik ideyalarının dərkə və ifadəsi;

- Forma ilə məzmunun vəhdəti məsələsi;

9. M.F.Axundzadə poeziyasının özünəməxsusluğu və səciyyəsi;

10. M.F.Axundzadənin dramaturgiyasında cəmiyyət paradigmasının kökündən dəyişməsi: müasirləşmə və inkişaf meyilləri;

11. “Aldanmış kəvakib” povestində xalq və hakimiyyət problemi;

12. “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində demokratik cəmiyyət quruculuğu problemi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat nəticəsində aşağıda qeyd edilən elmi yeniliklər əldə olunmuşdur:

- Hərbi aneksiyanın ardınca çarizmin Cənubi Qafqazda formalaşdırdığı yeni təsisatlar sisteminin ruslaşdırma siyasətinin tərkib hissəsi olması;

- M.F.Axundzadə və müasirlərinin mövcud situasiya daxilində ədəbi-tarixi missiyasının müəyyənləşdirilməsi;

- Arxiv materialları və digər müvafiq mənbələr əsasında yazıçının əsl soyadının “Axundzadə”, doğum ilinin 1811 və vəfatı tarixinin 26 fevral 1878-ci il kimi dəqiqləşdirilməsi;

- Ədibin dünyagörüşünün müəyyən subyektiv amillərdən əlavə, yeni ictimai, siyasi, tarixi amillər fonunda formalaşması məsələsinin əsaslandırılması;

- “Zəmanədən şikayət” əsərində mədh edilən anonim şəxsin

Axund Məhəmmədəli Hüseynzadə olması və gənc Fətəlinin Qafqaz canişinliyində rəsmi dövlət qulluğuna qəbul edilməsində məhz onun müstəsna rol oynamasının müəyyənləşdirilməsi;

– Yeni əlifba layihəsinin həyata keçirilməsi və “Kəmalüddövlə məktubları”nın çapı uğrunda mübarizə sahəsində M.F.Axundzadənin azərbaycanlı, türkiyəli, iranlı, rusiyalı və avropalı müasirləri ilə ictimai-elmi əlaqələrinin kompleks şəkildə araşdırılması;

– Yeni əlifba layihəsinin Türkiyə (Osmanlı) və İranda qəbul edilməməsinin beynəlxalq vəziyyət və ölkədaxili situasiya ilə birbaşa bağlı olmasının əsaslandırılması;

– Yazıcının müasirləri ilə əlaqələrinin ədəbi-ictimai prosesə təsiri məsələsinin izlənilməsi;

– XIX əsr Tiflis Azərbaycan və gürcü ədəbi mühitinin integrasiyasında M.F.Axundzadənin rolu məsələsinin tədqiq olunması;

– XIX əsr gürcü ədəbiyyatşünaslığında M.F.Axundzadənin yaradıcılığına dair materialların sistemli şəkildə tədqiq olunması;

– M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məhəmmədzadə, Ə.Cəfəroğlu və Ə.Yurdsevər kimi mühacir tədqiqatçıların M.F.Axundzadənin həyatı, mühiti və yaradıcılığına dair ədəbiyyatşünaslıq irsinin ilk dəfə sistemli şəkildə elmi dövriyyəyə gətirilməsi və obyektiv qiymətləndirilməsi;

– M.F.Axundzadənin ədəbiyyat və zaman, ədəbiyyat və cəmiyyət kontekstində modern milli ədəbiyyat haqqında konsepsiyasının əsaslandırılması;

– M.F.Axundzadənin poeziya yaradıcılığında yeni tipli şeirə keçid meyillərinin müəyyənləşdirilməsi;

– Komediylarında işğaldan sonra çarizmin Azərbaycanda həyata keçirdiyi antimilli siyasi və iqtisadi islahatlara, hüquq sisteminə müəllifin münasibəti məsələsi;

– Ənənəvi təhlildən fərqli olaraq “Aldanmış kəvakib” povestində müəllifin əsas ideyasının müəyyənləşdirilməsi və əsərdə xalq obrazı məsələsinə dair elmi mülahizələrin inkişaf etdirilməsi;

– Yazıcının ərəb dilində qələmə aldığı “Hekayə” və farsca yazdığı “Qəribə hekayə” (“Fəqərəyi-əcibə”) əsərlərinin ilk dəfə

dissertasiya vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə gətirilməsi və yazıçının maarifçi dünyagörüşü çərçivəsində təhlil edilməsi;

– “Kəmalüddövlə məktubları”nın Azərbaycan ədəbi düşüncə tarixində ilk pamflet olmasının əsaslandırılması, əsərin ideya-məzmun cəhətdən təhlil edilməsi, müəllif məramının müəyyənləşdirilməsi və s.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəticələrindən XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair araşdırmalarda, habelə M.F.Axundzadənin həyatı, mühiti, müasirləri ilə münasibətləri və yaradıcılığından bəhs edən məqalə, dissertasiya və monoqrafiyalarda, çoxcildlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin müvafiq bölməsinin yazılmasında istifadə oluna bilər. Dissertasiya işi, həmçinin, abituriyentlər, ali məktəblərin bakalavr və magistrləri üçün faydalı mənbə ola bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas nəticələri müəllifin üç monoqrafiyasında, Azərbaycan, Türkiyə, Ukrayna, Rusiya, Hindistan, Braziliya, Meksika, ABŞ, Kanada kimi ölkələrin nüfuzlu elmi jurnallarında, o cümlədən beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə sistemlərinə (bazalarına) daxil olan dövr elmi nəşrlərdə çap edilmiş məqalələrində, elmi konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi.

Dissertasiya işi titul səhifəsi 411, mündəricat 1965, giriş 16430, əsas məzmun 467644 (I fəsil 85452 – I paraqraf 18461, II paraqraf 37253, III paraqraf 29690; II fəsil 104300 – I paraqraf 73787: I bənd 25111, II bənd 35961, III bənd 12633, II paraqraf 30445: I bənd 7821, II bənd 8405, III bənd 14118; III fəsil 62671 – I paraqraf 21216, II paraqraf 16921, III paraqraf 24451; IV fəsil 215221 – I paraqraf 98931: I bənd 14272, II bənd 29909, III bənd 13123, IV bənd 23380, V bənd 18192, II paraqraf 116188: I bənd 53557, II bənd 62631), nəticə 19081, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 28870 olmaqla ümumilikdə 534401 işarədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın I fəslı “**Mırzə Fətəli Axundzadənin mühiti və şəxsiyyəti**” adlanır. Həmin fəslin “**M.F.Axundzadə dövrünün ictimai-mədəni və ədəbi mənzərəsi**” adlı birinci paraqrafında qeyd olunur ki, çarizm Cənubi Qafqazda ruslaşdırma siyasətini gerçəkləşdirmək, prosesı ardıcıl və məqsəduyğun şəkildə həyata keçirmək məqsədilə müxtəlif layihələrə start vermişdir. Yeni tipli məktəblərin açılması həmin layihələrin tərkib hissəsi idi. Bu, zahirən maarifin geniş yayılmasına xidmət görüntüsü yaratsa da, əslində “tədris müəssisələrini açmaqda çar hökumətinin əsas məqsədi yerli inzibati idarələrdə müstəmləkə siyasətini yürütməkdə ona kömək edə biləcək tərcüməçilər, mirzələr – bir sözlə, etibarlı milli kadrlar yetişdirmək idi”¹⁴.

Rusiyanın Qafqazı istilasından sonra ictimai mənzərəni dəyişdirən faktorlardan biri də Tiflisdə çoxsaylı mətbuat orqanlarının nəşrə başlaması olmuşdur. A.S. Qriboyedovun təşəbbüsü ilə Qafqazda ilk rusdilli qəzet – “Тифлисские ведомости” (1828-1832) yaradılmış, sonrakı illərdə “Кавказ”, “Закавказский вестник”, “Тифлиссский вестник”, “Кавказский вестник”, “Кавказский календарь” və başqa qəzetlər, jurnallar, almanaxlar işıq üzü görmüşdür. Rusdilli mətbuat orqanlarının ən mühüm vəzifəsi çarizmin Qafqaz siyasətinin nəcib olduğu, yerli xalqların öz talelərini Rusiyaya bağlamaqdan özgə çarələri olmadığı və s. kimi ideyaları təbliğ etmək idi. Digər tərəfdən, mətbuat ruslaşdırma siyasətinin tərkib hissəsi kimi düşünölmüşdü.

Tiflisdə rus teatrının, onun ardınca türk və gürcü teatrlarının yaradılmasında da əsas məqsəd birinci növbədə həmin maraqları həyata keçirmək olmuşdur. Ə.Haqverdiyev “Azərbaycanda teatr” adlı məqaləsində yazırdı: “Княз Vorontsovun Tiflisdə bütün Qafqazda ilk dəfə olaraq teatr yaratmaqdan məqsədi Zaqafqaziyada çarizmin möhkəmləndirilməsi üçün teatrdan bir vasitə kimi istifadə

¹⁴ Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək), ali məktəblər üçün dərslik / Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – c. 1. – 1994. – s. 592.

etmək idi”¹⁵. Beləliklə, istilaya məruz qalmış xalqların milli mədəniyyətləri XIX əsrdən etibarən tamamilə yeni bir inkişaf fazasına daxil olmuşdur. Yerli xalqlar öz milli təfəkkürlərinin bütün potensiallarını işə salaraq ən mürtəcə ideyaların içərisində “gizlənən” rəşional toxumları əldə edərək, cüəərtməyi bacarmışlar. Bu baxımdan ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin tarixində M.F.Axundzadənin rolu, onun həyata keçirdiyi missiya həç nə ilə müqayisəyə gələ bilməz.

Birinci fəslin **“M.F.Axundzadənin bioqrafiyası ilə bağlı mübahisəli məqamlar: problemə yazıçının mühiti və müasirləri ilə münasibətləri kontekstində yenidən baxış zərurəti”** adlanan ikinci paraqrafında M.F.Axundzadənin bir şəxsiyyət kimi yetişməsi, dünyagörüşünün formalaşması, ümumiyyətlə, bioqrafiyasının müəyyən cizgilərinin mühiti və müasirləri ilə münasibətləri kontekstində araşdırılması məsələsi qoyulmuşdur. Burada ədibin soyadının, doğum ilinin, vəfatı gününün dəqiqləşdirilməsi və s. nəzərdə tutulur.

M.F.Axundzadənin soyadı özünün sağlığından tutmuş bu günə qədər ən müxtəlif mənbələrdə gah “Axundov”, gah da “Axundzadə” kimi yazılmışdır. Ədibin soyadındakı paralelliğin kökündə mənbənin, mətnin, yaxud sənədin məhz hansı dildə olması faktoru dayanmışdır. Məsələn, eyni mətnin dilindən asılı olaraq müvafiq şəkildə “Axundov” və “Axundzadə” variantları işlədilmişdir. Ədibin soyadının hər iki şəkli hətta yanaşı göstərilmişdir. Burada da ifadə dili əsas götürülmüşdür. 1859-cu ildə Qafqaz canişininin mətbəəsində Azərbaycan dilində işıq üzü görmüş kitabının titul vərəqində azərbaycanca “Təmsilat kaputan Mirzə Fətəli Axundzadə”, onun altında isə rusca “Комедии и повесть Капитана Мирзы-Фет-Али-Ахундова” yazılmışdır¹⁶. Sırf Azərbaycan dilində olan mənbələrdə də “Axundzadə” və “Axundov” variantlarına rast gəlinir. XX əsrin əvvəllərindən 20-30-

¹⁵ Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / Ə.Haqverdiyev. – Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, – c. 2. – 1971. – s. 421.

¹⁶ Axundzadə, M.F. Təmsilat / M.F.Axundzadə. – Tiflis: Sərkəri-əşraf əmcəd Canişini-Qafqazın basmaxanası, – 1276. – 286 s.

cu illərinə qədər kitablarında və müxtəlif mətbuat orqanlarında ədiblə bağlı materiallarda onun soyadı cüzi istisnalarla məhz “Axundzadə” kimi göstərilmişdir. XX əsrin 30-cu illərindən sonra M.F.Axundzadənin kitablarında müəllif kimi, habelə onun barəsində yazılan müxtəlif səpkili materiallarda soyadının əsasən “Axundov” şəklində verildiyini görürük. Proses Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsinə qədər davam etmişdir. Halbuki M.F.Axundzadənin azərbaycanlı müasirləri onun soyadını “Axundzadə” şəklində yazmışlar. 1874-cü ildə yazığının özü tərəfindən fars dilində qələmə alınan və 1887-ci ildə “Kəşkül” qəzetində çap olunan tərcümeyi-halında soyadı “Axundzadə” şəklində verilmişdir¹⁷. Məlum səbəblərdən vətəninə artıq “Axundov” kimi təqdim və təbliğ edilən ədib həmin dövrlərdə İran və Türkiyədə məhz “Axundzadə” kimi anılmışdır. Məsələn, M.Tərbiyət 1935-ci ildə Tehranda çap etdirdiyi “Dənışməndani-Azərbaycan”¹⁸, M.Ə.Rəsulzadə 1949-cu ildə Ankarada nəşr etdirdiyi “Azerbaycan Kültür Gelenekleri”¹⁹ əsərində onun soyadını “Axundzadə” şəklində yazmışlar. Yazığının özünün Azərbaycan və Şərq dillərində olan bütün əlyazmalarının, həmin dillərdə azərbaycanlı və şərqli müasirlərinə yazdığı bütün məktubların altında “Axundzadə” imzasını qoyduğunu nəzərə alaraq soyadının “Axundzadə” şəklində yazılmasını düzgün hesab edirik. Problemlə bağlı araşdırmamız beynəlxalq konfransın materiallarında çap edilmişdir²⁰.

Başqa bir mübahisəli məsələ M.F.Axundzadənin doğum ili və vəfatı günü ilə bağlıdır. Son illərin nəşrlərində Mirzə Fətəli

¹⁷ Axundov, M.F. Əsərləri [3 cildə] / M.F.Axundov. – Bakı: Elm, – c. 3. – 1988. – s. 265-271.

¹⁸ Tərbiyət, M. Göstərilən əsəri, – s. 28-34.

¹⁹ Resulzade, M.E. Azerbaijan Kültür Gelenekleri / M.E.Resulzade. – Ankara: Sipahi Matbaası, – 1949. – s. 18-19.

²⁰ Musayev, Ş. “Axundzadə”, yoxsa “Axundov”?.. // Bakı Slavyan Universiteti, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondu. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: 5-7 may, – 2015, – s. 292-294.

Axundzadənin doğum tarixi 1812-ci il 30 iyun (köhnə stil), vəfatı isə 1878-ci il 28 fevral (köhnə stil) kimi göstərilir. M.F.Axundzadənin 1878-ci ildə vəfat etdiyi heç bir mübahisə doğurmur. Mübahisədoğuran doğum ili kimi götürülən 1812-ci il və ölüm günü kimi qəbul edilən 28 fevral tarixidir. Heç bir əsas olmadan M.F.Axundzadənin təvəllüdü ilə bağlı bir-birini təkzib edən iki sənədin birindən onun doğum ili, digərindən isə doğum günü götürülərək qoşalaşdırılmış və “1812-ci il 30 iyun” kimi elmi dövriyyəyə buraxılmışdır. Əldə olan arxiv materialları bunun yanlış olduğunu göstərir.

M.Tərbiyət, Ə.Haqverdiyev, F.Qasımzadə, N.Məmmədov və bir çox başqaları M.F.Axundzadənin 1812-ci ildə doğulduğunu yazmış, lakin adları çəkilənlərin heç biri ədibin doğum gününü göstərməmişlər. Onlar M.F.Axundzadənin 1874-cü ildə fars dilində qələmə aldığı və ilk dəfə “Kəşkül” qəzetinin 1887-ci il tarixli 45-47-ci saylarında dərc olunan tərcümeyi-halına əsaslanmışlar. M.F.Axundzadə tərcümeyi-hjalında 1812-ci ildə anadan olduğunu qeyd etmiş, lakin doğum günü ilə bağlı heç bir tarix göstərməmişdir.

M.F.Axundzadənin məhz 30 iyununda doğulmasını göstərən tarixi sənəd barədə. Hicri 1252-ci il (miladi 1836), cəmayüdi-əvvəlin 25-ci günündə Şəkinin tanınmış 12 nəfər din xadiminin özlərinin möhürləri və imzaları ilə təsdiq etdikləri azərbaycanca yazılmış şəhadətnamədə M.F.Axundzadənin “... *rəcəb ayının 12 yovmində sənəyi-1229-da*” doğulduğu qeyd edilmişdir²¹. Bu da böyük ədibin doğum tarixinin miladi 1814-cü il iyun ayının 30-a müvafiq olduğunu göstərir. Beləliklə, M.F.Axundzadənin doğum ili ədibin özünün qeydləri əsasında 1812-ci il, doğum günü isə Şəki ruhanilərinin şəhadətinə əsasən, 30 iyun kimi götürülmüşdür.

M.F.Axundzadənin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı ilk ciddi elmi-tədqiqat işi yazmış F.Köçərli isə M.F.Axundzadənin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə yazdığı və 1911-ci ildə Tiflisdə nəşr etdirdiyi kitabında yazığının 1811-ci ildə anadan olduğunu göstərmiş, “...*vəli təvəllüd günü və ayı məlum deyil*” - deyə qeyd

²¹ Şəhadətnamə // M.F.Axundzadənin arxivi, fond 2, saxlama vahidi 177, vərəq – 1.

etmişdir²². Biz yazıçının oğlu Rəşid bəyin söylədiklərinə əsaslanan F.Köçərlinin mülahizəsini qəbul edirik və fikrimizi M.F.Axundzadənin arxivində saxlanılan bir sənədlə əsaslandırırıq. Bu, Qafqaz Hərbi Dairəsi Ştabının yüksək rütbəli əməkdaşlarının imzaladığı M.F.Axundzadəyə məxsus “Tam xidməti siyahıdır”²³. Həmin sənəddə M.F.Axundzadənin məhz 1811-ci ildə doğulduğu qeyd olunmuşdur²⁴. Lakin doğum günü ilə bağlı heç bir qeyd yoxdur.

F.Köçərli və Ə.Haqverdiyevdən başlamış müasir tədqiqatçıların əksəriyyəti M.F.Axundzadənin fevralın 28-də (yeni stillə), M.Tərbiyə, A.Lerman və N.Məmmədov fevralın 27-də, Ə.Səidzadə və F.Qasımzadə isə fevralın 26-da vəfat etdiyini yazmışlar. Bugünkü elmi ədəbiyyat və dərsliklərdə 28 fevral tarixinin özünə yer almasına baxmayaraq, yazıçının 1878-ci il fevralın 26-da vəfat etdiyinə dair sənədlər var²⁵. Problemlə bağlı nüfuzlu elmi nəşrdə məqalə dərc etdirmişik²⁶.

Bir sıra mənbələrdə, o cümlədən C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, R.Əfəndiyev, Ə.Şərif, V.Çaçanidzenin yazılarında əqidəsinə görə yaxınları və müasirlərinin M.F.Axundzadənin dəfn mərasimindən imtina etmələrinə dair mülahizələr özünə yer almışdır. Bu qəbildən olan fikirlərin, o cümlədən gürcü V.Çaçanidzenin yazdıqlarının əsassız olması ilə bağlı professor Vilayət Quliyevin tədqiqatları²⁷ ilə tamamilə şərikik. Öldə olan çoxsaylı materiallar, ədibin zəngin epistolyar irsi, nəvələrinin

²² Firidun bəy Köçərlinin şəxsi arxivi / tərt. ed. Məmməd Adilov. – Bakı: Nurlan, – 2005. – s. 168.

²³ Полный послужной список // M.F.Axundzadənin arxivi, fond 2, saxlama vahidi 203, 7+1 vərəq.

²⁴ Yənə orada, vərəq – 1.

²⁵ Полный послужной список // M.F.Axundzadənin arxivi, fond 2, saxlama vahidi 203, 7+1 vərəq, vərəq – 6.

²⁶ Şamioğlu (Musayev), Ş. Bir daha M.F.Axundzadənin doğum və vəfatı tarixləri barədə // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2014. №2, – s. 50-54.

²⁷ Quliyev, V. Tərcüməçidən // – Bakı: Azərbaycan, – 1981. №1, – s. 156-159; Quliyev V. Bir daha Mirzə Fətəli Axundovun dəfni haqqında // 525-ci qəzet. – 2012, 19 may. – s. 14-15.

xatirələri, bir sıra tanınmış ədəbiyyatşünasların müvafiq araşdırmaları sübut edir ki, M.F.Axundzadə ömrünün son günlərini də ailə üzvlərinin arasında keçirmiş, yataq xəstəsi olduğu vaxtlarda yaxın dostları, tiflisli müasirləri, o cümlədən şeyxülislam Axund Əhməd Hüseynzadə ona tez-tez baş çəkmiş, vəsiyyətinə əsasən Tiflis müsəlman qəbiristanlığında müəllimi M.Ş.Vazehin və yaxın adamlarının məzarları yaxınlığında dəfn olunmuşdur. Qeyd edək ki, M.F.Axundzadə ilə bağlı uydurmaların tamamilə əsassız olduğuna dair araşdırmamız nüfuzlu elmi nəşrdə çap olunmuşdur²⁸.

Yazıçının bədii və elmi-fəlsəfi irsini onun dünyagörüşündən kənarda öyrənmək mümkün deyildir. Bu zərurətdən çıxış edərək problem birinci fəslin **“M.F.Axundzadənin ilkin dünyagörüşünün formalaşmasını şərtləndirən amillər”** adlanan üçüncü paragrafında yazıçının mühiti və müasirləri ilə çoxcəhətli münasibətləri müstəvisində araşdırılmışdır.

M.F.Axundzadənin ilkin dünyagörüşünün formalaşmasında ailə və ilk təhsil mühitinin müstəsna rolu olmuşdur. Anasının əmisi Axund Hacı Ələsgər onu oğulluğa götürüb, təlim-tərbiyəsi ilə çox ciddi məşğul olmaqla gələcək yazıçının taleyində, dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. M.F.Axundzadənin Tiflisə gedənə qədər Gəncədə Molla Hüseyn Pişnamazzadədən məntiq və fiqh elmlərini öyrənməsi, məşhur şair Mirzə Şəfi Vazehin yanında xəttatlıqdan dərs alması birbaşa onun təşəbbüsü ilə olmuşdur. Axund Hacı Ələsgər Fətəlini dərin və hərtərəfli biliyə malik İslam alimi kimi yetişdirmək niyyətində olmuşdur ki, bu da Şərqi bir parçası olan Azərbaycanda o dövrdə çoxlarının arzuladığı bir iş idi. Lakin Axund Hacı Ələsgərin niyyəti baş tutmamış, gənc tamamilə başqa bir yol seçmişdir. Sovet dövrü elmi ədəbiyyatlarında gənc Fətəlinin hansı səbəbdən ruhani olmaq arzusundan əl çəkməsi, Axund Hacı Ələsgərin onun niyyətindən əl çəkməsinə nə üçün asanlıqla razılıq verməsi, gənci birdən-birə Şəkidəki rus məktəbinə daxil olmağa nələrin vadar etdiyi və s. özünün inandırıcı elmi izahını tapmamışdır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti gənc Fətəlinin

²⁸ Şamioğlu (Musayev), Ş. M.F.Axundzadənin ölümü və dəfni məsələsi // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, – 2016. №4, – s. 174-182.

ruhanilik yolundan əl çəkməsini M.Ş.Vazehin onun üzərində olan çox ciddi təsiri ilə bağlamışlar. Biz belə hesab edirik ki, M.Ş.Vazehin bu məsələdə missiyası Fətəlini ruhanilik yolundan sapdırmaqla başa çatmışdır. Çünki M.Ş.Vazehin Mirzə Fətəlini dövlət qulluğuna girməyə təhrik etdiyini təsdiqləyən heç bir mənbə yoxdur. Mirzə Fətəlinin rus məktəbinə daxil olması və rus hökuməti strukturunda qulluğa girməsi ictimai-siyasi-tarixi situasiyadan doğan gerçəkliklə və gələcək həyatını onun özünün və Axund Hacı Ələsgərin bu gerçəklikdən çıxış edərək müəyyənləşdirmələri ilə bağlı olmuşdur. M.F.Axundzadənin Tiflisdə dövlət qulluğuna girməsini görkəmli mühacir tədqiqatçı Mirzə Bala Məhəmmədzadə də haqlı olaraq dövrün ictimai-siyasi şərtləri və bu şərtlərdən doğan tələblərlə bağlamışdır²⁹. Kifayət qədər qaynar Tiflis mühiti, müxtəlif xalqların və dinlərin nümayəndələrindən olan müasirləri onun dünyagörüşünün yeni səhifəsinin açılmasında mühüm rol oynamışlar. Problemlə bağlı tədqiqatımız ayrıca məqalə şəklində dərc edilmişdir³⁰.

Birinci fəsildə qoyulmuş problemlər ayrı-ayrı məqalələrdən başqa, ümumilikdə müvafiq monoqrafiyamızda da öz elmi həllini tapmışdır³¹.

Dissertasiyanın **“Mirzə Fətəli Axundzadənin müasirləri ilə əlaqələrinin əhatə dairəsi”** adlanan ikinci fəsli iki paragraf və müvafiq bəndlərdən ibarətdir. Tədqiqat işində M.F.Axundzadənin müasirləri ilə əlaqələri iki istiqamətdə – yeni əlifba uğrunda mübarizəsi və **“Kəmalüddövlə məktubları”**nın çap olunması sahəsində çalışmaları çərçivəsində araşdırılmışdır. İkinci fəslin

²⁹ İslam Ansiklopedisi, İslam Alemləri, Tarix, Coğrafiya, Etnografiya və Bibliografiya Luğati / Milli Egitim Bakanlığının Kararı Üzerine İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Kurulan Bir Heyet Tarafından Leyden Tab'ı Esas Tutularak Telif, Tadil, İkmal ve Tercüme sureti ile Neşredilmiştir / – İstanbul: Milli Egitim Basımevi, – c. 4. – 1945. – s. 578.

³⁰ Şamioğlu, Ş. M.F.Axundzadənin dünyagörüşünün formalaşmasında ailə və təhsil mühitinin rolu // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ədəbiyyat məcmuəsi, – 2016. XXVIII cild, – s. 65-75.

³¹ Şamioğlu, Ş. M.F.Axundzadə (dövrü, elmi bioqrafiyası və müasirləşmə konsepsiyası) / Ş.Şamioğlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 184 s.

“Yeni əlifba uğrunda mübarizə sahəsində M.F.Axundzadənin müasirləri ilə əlaqələri” adlanan birinci paraqrafının birinci bəndində **yeni əlifba ideyası və M.F.Axundzadənin azərbaycanlı müasirləri ilə əlaqələri** problemi araşdırılmışdır. Qeyd olunur ki, yeni əlifba ideyasını irəli sürənə qədər M.F.Axundzadə onun elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırılması, təşkili və tətbiqi məsələlərinə diqqət yetirmişdir. Ona görə də konkret əməli fəaliyyətə keçməzdən əvvəl əlifbanın dəyişdirilməsinin İslam dininə, Qurani-kərimə qətiyyən zidd olmadığını bir sıra əsərlərində sübuta yetirmiş, əlifba layihəsini 1857-ci ildə Türkiyə və İranın yüksək siyasi dairələri və rəsmi qurumlarına, bir qədər sonra isə Rusiya, Almaniya, Avstriya, Fransa və İngiltərədəki elmi təşkilatlara göndərmişdir³².

M.F.Axundzadə yeni əlifba ideyasını birinci növbədə həmvətənləri arasında yaymaq və bu sahədə onlardan mənəvi yardım almaq məqsədi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. 1859-cu ilin yanvarında Cəfərqulu xan Nəvaya yazdığı mənzum məktubundan görünür ki, M.F.Axundzadə Şuşaya səfər etmiş, sakinlərlə yeni əlifba məsələsini müzakirə etmişdir. Məktubda yerli ruhanilərin yeni əlifba ideyasını qətiyyətlə qəbul etmədikləri göstərilir:

*“İstəmənik derlər xətti-cədidi,
Əbəs yerə döymə soyuq hədidi..”³³*

Şuşada Mirzə Əlidən başqa, M.F.Axundzadənin görüşdüyü şəxslərdən heç kəs onun ideyasını təqdir etməmiş, bir qismi etirazını açıq şəkildə bildirsə də, digərləri üzdə bir, arxada isə başqa cür davranmışlar.

M.F.Axundzadə Şuşada ilkin məqsədinə çatmasa da, Tiflisdə bunun əksini görürük. Ortada olan sənədlər M.F.Axundzadənin ilk

³² Axundov, M.F. Əsərləri: [3 cildə] / M.F.Axundov. – Bakı: Elm, – c. 3. – 1988. – s. 67; – s. 68.

³³ Axundov, M.F. Komediya, povest, şeirlər / M.F.Axundov. – Bakı: Yazıçı, – 1982. – s. 238.

vaxtlar uğur qazandıqından xəbər verməkdədir³⁴. M.F.Axundzadənin epistolyar irsi şeyxülislam Axund Əhməd Hüseynzadənin yeni əlifba məsələsində onu hər zaman dəstəklədiyini sübut edir. M.F.Axundzadə 1871-ci il iyunun 2-də Mirzə Melkum xana göndərdiyi məktubunda yazırdı: *“Bu gündən etibarən o, sünnilərin öz kitablarında köhnə islam əlifbasını dəyişmələrinin şəriətə müxalif olmadığına dair bir fıtva axtarmağa başlamışdır. Bu dəlil hazır olan kimi sizə göndərəcəyəm”*³⁵. Mənbələr sübut edir ki, milli tərəqqi məsələsində Axund Əhməd Hüseynzadə dövrün tanınmış din və elm xadimi kimi üzərinə düşən bütün vəzifələri yerinə yetirmiş, bu sahədə hər hansı bir tərəddüdə yol verməmişdir.

İkinci fəslin birinci paraqrafının ikinci bəndi **“M.F.Axundzadə və türkiyəli müasirləri”** adlanır. M.F.Axundzadə yeni əlifba layihəsini müzakirə etmək və ideyasını həyata keçirmək məqsədi ilə 1863-cü ildə Türkiyəyə (Osmanlı) səfər etmiş, rəsmi dairələr və elm adamları ilə görüşlər keçirmişdir. Türkiyədə M.F.Axundzadə hökumət başçısı Fuad paşa tərəfindən yüksək səviyyədə qarşılanmışdır. Əlifba layihəsi baş nazirin tapşırığı ilə Cəmiyyəti-elmıyeyyi-Osmanıyyədə birinci dəfə M.F.Axundzadənin iştirakı ilə 1863-cü il iyulun 10-da keçirilmişdir. M.F.Axundzadənin qeydlərindən görünür ki, müzakirənin nəticələri Fuad paşanı qane etmişdir: *“Sizin əlifbaya Məcmueyi-ülum iclasında baxmışlar. Çox bəyənib tərif etmişlər. İnşallah dövlət tərəfindən də təqdir olunar, yəni qədri bilinər...”*³⁶. Bir həftədən sonra baş tutan ikinci müzakirədə M.F.Axundzadə bəlli olmayan səbəblərdən iştirak etməmiş, lakin müzakirələrə sədrlik edən Münif əfəndi tərəfindən məlumatlandırılmışdır. Qeyd edək ki, M.F.Axundzadənin İstanbula səfərindən az öncə Münif əfəndi Cəmiyyəti-elmıyeyyi-Osmanıyyənin orqanı olan “Məcmueyi-fünun”da azərbaycanlı mütəfəkkirin ideyasını dəstəkləyən bir

³⁴ Axundov, M.F. Əsərləri: [3 cildə] / M.F.Axundov. – Bakı: Elm, – c. 3. – 1988. – s. 59.

³⁵ Yenə orada, – s. 173.

³⁶ Yenə orada, – s. 96.

məqaləsi çap olunmuşdur³⁷.

Cəmiyyəti-elmiyyəyi-Osmaniyyənin M.F.Axundzadənin iştirak etmədiyi ikinci iclası yekun xarakteri daşıyır və M.F.Axundzadənin əlifba layihəsinə elmi münasibəti əks etdirir. Ortada olan sənədlər sübut edir ki, müəyyən detallarla bağlı fikir ayrılıqları olsa da, Cəmiyyət üzvləri layihəni təqdir etmiş, üstəlik M.F.Axundzadənin şəxsiyyəti, bədii yaradıcılığı ilə bağlı yüksək fikirdə olmuşlar. Bunu Cəmiyyəti-elmiyyəyi-Osmaniyyənin Osmanlı sultanına təqdim etdiyi məruzədən görmək mümkündür³⁸. Təhlillər göstərir ki, layihəni həyata keçirmək mümkün olmasa da, M.F.Axundzadənin İstanbula səfəri nəticəsiz qalmamış, Türkiyə cəmiyyətində əlifba ilə bağlı bir hərəkətin əsası qoyulmuş, azərbaycanlı mütəfəkkirin səfərindən xeyli sonralar da bu vacib məsələ türkiyəli ziyalılar tərəfindən sistemli şəkildə öyrənilmişdir.

M.F.Axundzadə əlifba layihəsinin Türkiyədə qəbul edilməməsini İranın İstanbuldakı səfiri Mirzə Hüseyn xanın bədxahlığı ilə bağlamışdır³⁹. M.F.Axundzadə Mirzə Hüseyn xanın bu hərəkətinin səbəbini də yazmışdır: *“Sonralar məlum olduğuna görə, onun ədavət bəsləməsinə səbəb guya bu imiş ki, mən türkcə “Təmsilat”ımda iranlıların yaramaz əxlaq və rəftarını pisləmişəm...”*⁴⁰.

Mühacir tədqiqatçı, professor Ə.Cəfəroğlu M.F.Axundzadənin əlifba layihəsinin İstanbulda qəbul edilməməsini Türkiyənin 1863-cü illərdə bu cür inqilaba girişmək istəməməsi ilə izah etmişdir⁴¹. Beləliklə, hakimiyyət yeni əlifbanı zamanı çatmış məsələ hesab etmədiyindən layihəni gerçəkləşdirmək mümkün olmamışdır.

İkinci fəslin birinci paragrafının üçüncü bəndi

³⁷ Caferoğlu, A. Mirza Feth-Ali Ahundzade hakkında bir vesika // – İstanbul: Azərbaycan Yurt Bilgisi, Yıl: 3, Şubat: – 1934. sayı: 26, – s. 42.

³⁸ Caferoğlu, A. Göstərilən məqaləsi, – s. 41-45.

³⁹ Axundov, M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri / M.F.Axundov. – Bakı: Yazıçı, 1987. – s. 165.

⁴⁰ Axundov, M.F. Əsərləri... – c. 3. – 1988. – s. 270.

⁴¹ Caferoğlu, A. Mirza Fet-Ali Ahund-zade // – İstanbul: Azərbaycan Yurt Bilgisi, – 1933. – sayı 24, – s. 442.

“M.F.Axundzadə və iranlı müasirləri” adlanır. M.F.Axundzadə iranlı müasirlərinə məktublarında yeni əlifbanın İslam xalqlarının tarixində təzə səhifə açacağını, müsəlmanların dünyanın inkişaf etmiş xalqları sırasına qoşulacağını əminliklə yazır, fikirlərini əsaslandırır. M.F.Axundzadənin həmin iranlı müasirləri ilə əlaqələrinin tədqiqi kifayət qədər elmi əhəmiyyət kəsb edir. Mirzə Melkum xan, Mirzə Yusif xan, Cəlaləddin Mirzə, Məhəmməd Cəfər Qaracadaği, Mirzə ağa Məhəmməd Mehdi oğlu və b. ilə əlaqələrinin tədqiqi bütövlükdə M.F.Axundzadənin dünyagörüşünün fəlsəfəsini açmağa, XIX əsrin ikinci yarısı Şərq xalqlarının ictimai, ədəbi-mədəni həyatına, o cümlədən ədəbi prosesə birbaşa və bilavasitə təsirini dəyərləndirməyə yardımçı olur. Tədqiqat işinin həcmi nəzərə alaraq yeni əlifba ilə bağlı iranlı müasirləri ilə əlaqələrindən Mirzə Melkum xanın təmsalında bəhs edirik.

M.F.Axundzadənin qeydlərindən görünür ki, o, Mirzə Melkum xanla 1863-cü ildə İstanbulla səfər edərkən tanış olmuşdur. Bu ilk tanışlıq sonradan əqidə dostluğuna çevrilmişdir. M.F.Axundzadənin arxivində ədibin dostuna ünvanladığı 23, ondan aldığı 9 məktub mühafizə olunmaqdadır. M.F.Axundzadə ilə Mirzə Melkum xanın məktublaşmalarının leytmotivini əlifba məsələsi və onun gerçəkləşdirilməsi yollarının axtarışları təşkil edir. Eyni zamanda, M.F.Axundzadənin Mirzə Melkum xanın soldan sağa yazılan hərflərdən ibarət əlifba layihəsinə münasibəti diqqət çəkir. M.F.Axundzadə 1868-ci ilin sentyabrında dostuna göndərdiyi məktubda onun layihəsinin çatışmazlığını əsaslandırmağı bacarmış, bütövlükdə ideyanı dəstəkləmiş, onu iradəli olmağa səsləmişdir. M.F.Axundzadənin dostuna göndərdiyi digər məktublardan aydın olur ki, onun özü də soldan sağa yazmaq barədə fikrini qətiləşdirmişdir. Bu da nəticə etibarilə M.F.Axundzadənin sonda Avropasayağı əlifbaya üstünlük verdiyini bir daha təsdiqləyir⁴².

M.F.Axundzadənin bütün cəhdlərinə, yeni əlifbanın faydalarına dair ətraflı izahatlarına baxmayaraq, İranda əlifba layihəsi nəinki müzakirə olunmuş, əksinə açıq-aşkar şəkildə rədd edilmişdir. İranın rəsmi dairələrinin mövqeyi belə olmuşdur: “...Biz

⁴² Axundov, M.F. Əsərləri... – c. 3. – 1988. – s. 124.

heç bir vəchlə öz xətlərimizi tərk etməyəcəyik. Mirzə Fətəli Axundzadə və ya Melkum xanın yeni xəttini tətbiq etmirik və etməyəcəyik də!"⁴³. Qeyri-rəsmi şəkildə isə layihə müəllifinin ünvanına təhqiramiz ifadələr işlədilmişdir.

İranda əlifba layihələrinin heç bir müzakirə aparılmadan qeyd-şərtsiz rədd edilməsi bir tərəfdən konservativ düşüncə tərzilə bağlı idisə, digər tərəfdən həm M.F.Axundzadə, həm də Mirzə Melkum xan rəsmi dairələrin nəzərində arzuolunmaz şəxslər idilər və şübhəsiz ki, bu da onların dünyagörüşü, siyasi baxışları ilə bağlı idi. Burada M.F.Axundzadənin şübhələndiyi subyektiv amillərin, İranda kifayət qədər yüksək vəzifələr tutan Mirzə Hüseyn xanın münasibəti də rol oynaya bilərdi. M.F.Axundzadə dostlarına göndərdiyi məktublarda Mirzə Hüseyn xanın ünvanına kəskin ifadələr işlədirdi. O, "bəşəriyyətin düşməni", "despotun rəzil nökrü", "mədəniyyət yolunun əngəli" hesab etdiyi Mirzə Hüseyn xanı onunla iranlıların və osmanlıların arasını vurmaqda kəskin ittiham edirdi⁴⁴. M.F.Axundzadə Mirzə Melkum xana göndərdiyi 14 oktyabr 1871-ci il tarixli məktubunda isə artıq əlifba layihəsinin Tehrandə müzakirəsiz rədd edilməsində birbaşa Mirzə Hüseyn xanın rolunun olduğunu vurğulamışdır: "*Mirzə Nəbi xanın oğlu da (Mirzə Hüseyn xanı nəzərdə tutur – Ş.M.) Tehrandə demişdir ki, İslam əlifbasını dəyişdirmək İranda Qacarlar sülaləsi dövlətinin zəvalına səbəb olacaqdır*"⁴⁵.

İranda yeni əlifba layihəsinin rədd edilməsi konservativ düşüncə tərzilə və subyektiv amillərlə yanaşı, həmin dövrdə ölkə daxilində baş verən proseslərlə sıx bağlı ola bilərdi. M.F.Axundzadənin yeni əlifba layihəsi ilə bağlı İrana müraciət etdiyi və iranlı müasirləri ilə intensiv əlaqələr saxladığı dövrdə (1857-1868-ci illər) bu ölkənin daxilində çox ciddi siyasi proseslər gedirdi. M.F.Axundzadənin əlifba layihəsi ilə əlaqədar çalışmaları dövründə İranda babilərin nüfuzu olduqca böyük idi və hər an çaxnaşmalar yarana bilərdi. M.F.Axundzadənin həmin dövrdə

⁴³ Axundov, M.F. Əsərləri... – c. 3. – 1988. –s. 132.

⁴⁴ Yenə orada, – s. 158.

⁴⁵ Yenə orada, – s. 190.

“Babilik əqidələri” əsərinin⁴⁶ meydana çıxmasını da təsadüfi saymaq mümkün deyildir. Ədib babilərin İranda ölkədaxili vəziyyəti daim gərginlik içərisində saxladığıları, situasiyanın hər an dəyişə biləcəyi ilə bağlı Mirzə Yusif xana 1869-cu ilin avqustunda göndərdiyi məktubda yazırdı: *“Bu günlərdə babilərin toplaşması nəticəsində Tehrandə başqa bir qovğa yaşanmışdır. Görək işin sonu nə ilə bitəcəkdir...”*⁴⁷. Görünür, baş verənlər kifayət qədər aktuallıq kəsb etmişdir ki, M.F.Axundzadə babiliklə bağlı əsər yazmalı olmuşdur. Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, istər Türkiyədə, istərsə də İranda M.F.Axundzadənin yeni əlifba layihəsinin qəbul edilməməsi olduqca mürəkkəb xarici və daxili situasiya ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Burada, şübhəsiz ki, rəsmi şəxslərin siyasi iradəsinin, düşüncə tərzinin köhnə əlifbadan imtina edə biləcək səviyyədə olmaması da ciddi faktor kimi dəyərləndirilməlidir.

M.F.Axundzadənin yeni əlifba uğrunda mübarizə sahəsində müasirləri ilə əlaqələri problemi monoqrafiyamızda ətraflı elmi şərh edilmişdir⁴⁸.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin **“Kəmalüddövlə məktubları”nın çapı ilə bağlı çalışmaları sahəsində M.F.Axundzadənin müasirləri ilə əlaqələri** paraqrafında problem üç bənddə araşdırılmışdır. Birinci bənd **“Kəmalüddövlə məktubları” və müəllifin məramı** adlanır.

Yeni əlifba ideyasından fərqli olaraq M.F.Axundzadə **“Kəmalüddövlə məktubları”** ətrafında bütün çalışmalarını məxfi aparmağa çalışmışdır. O, hətta bəzi tanışlarından belə əsərin müəllifi olduğunu gizlətməmişdir. Bəzi yerlərdə o, özünü əsərin müəllifi deyil, sadəcə üzünü köçürən şəxs adlandırmışdır. Təsadüfi deyildir ki, əsərin müqəddiməsi **“Kəmalüddövlə məktubları”**nın üzünü köçürən şəxsin islam xalqlarının şəriət xadimlərindən birinə göndərdiyi məktubun üzü (1280 h.q.)” adlanır. M.F.Axundzadə

⁴⁶ Axundov, M.F. Əsərləri: [3 cildə] / M.F.Axundov. – Bakı: Elm, – c. 2. – 1988. – s. 232-235.

⁴⁷ Axundov, M.F. Əsərləri... – c. 3. – 1988. – s. 131.

⁴⁸ Şamıoğlu, Ş. Mirzə Fətəli Axundzadə (müasirləri ilə əlaqələri və bədii yaradıcılığı) / Ş.Şamıoğlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 224 s.

Mirzə Əbdülvəhab xana məktubunda kitabın müəlliflərinin Kəmalüddövlə və Cəlalüddövlə olduqlarını, özünün isə əsəri yalnız tərcümə etdiyini yazmışdır⁴⁹. “Kəmalüddövlə məktubları”nın müəllifinin kimliyini bilən şəxslərlə yazışmada isə bəzən “həmin əsər”, “məlum nüsxə” ifadələri işlətməmişdir. M.F.Axundzadə məktublarından birində məxfiliklə bağlı yazırdı: “... *Kəmalüddövlənin əsərinin yolu hələ bağlıdır. Çünki Kəmalüddövlənin özü də gizlənir və guşənişindir. Bu əsəri çap etdirmək üçün onun özünün imkanı yoxdur. Lakin onun dostları və həmfikirələri çoxdur*”⁵⁰.

“Kəmalüddövlə məktubları”nın əsl müəllifinin kimliyini məhdud sayda şəxslər bilmişlər. Tədqiqatlarda bu barədə yalnız M.F.Axundzadənin oğlu Rəşid bəyin adı çəkilir. Halbuki əldə olan sənədlər sübut edir ki, “Kəmalüddövlə məktubları” ilə bağlı dövrünün tanınmış din xadimi Hüseyn Əfəndi Qayıbov M.F.Axundzadəyə yaxından yardımçı olmuşdur. Şeyx Əhməd Hüseynzadənin isə həmin əsər barədə məlumatlı olmasına dair ortada faktlar olmasa da, hər halda M.F.Axundzadənin məktublarındakı bəzi məqamlar bunu təxmin etməyə imkan verir. M.F.Axundzadə “Kəmalüddövlə məktubları”nın müəllifi olduğunu ən yaxın dostlarına yazdığı məktublardan başqa, açıq şəkildə 1874-cü ildə fars dilində yazdığı tərcümeyi-halında göstərmişdir. Həmin tərcümeyi-halın çap üçün yazıldığını söyləməyə elə bir əsasımız yoxdur. Lakin tərcümeyi-halın yazıldığı illərdə və ondan sonra da M.F.Axundzadə “Kəmalüddövlə məktubları”nın müəllifi olduğunu gizlətməkdə davam etmişdir. Belə olan halda M.F.Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” adlı əsəri olduğunu, ən əsası, həmin əsəri hansı məqsədlə yazdığını tərcümeyi-halında açıqlaması təəccüb doğurur.

İkinci fəslin ikinci paraqrafının ikinci bəndi **“Kəmalüddövlə məktubları” və M.F.Axundzadənin azərbaycanlı müasirlərinin mövqeyi**” adlanır. M.F.Axundzadənin müasirləri olan Mirzə Yusif xan, Hacı Şeyx Möhsün xan, Cəlaləddin Mirzə, Mirzə Əbdülvəhab

⁴⁹ Axundov, M.F. Əsərləri... – c. 3. – 1988. – s. 100.

⁵⁰ Axundov, M.F. Əsərləri... – c. 2. – 1988. – s. 162.

xan və Mirzə Məhəmmədcəfər xan kimi Cənubi Azərbaycandan olan ziyalılar əsərin məzmunu ilə yaxından tanış idilər və onların hər birinin əsər və onun çapı ilə bağlı mülahizələri vardı. Ədibin epistolıyar irsinə əsasən söyləmək olar ki, yeni əlifba məsələsində onun mövqeyini birmənalı şəkildə dəstəkləyən Qafqazın şeyxülislamı Axund Əhməd Hüseynzadə də “Kəmalüddövlə məktubları”nın məzmunundan xəbərdar olmuşdur. M.F.Axundzadənin Mirzə Yusif xana göndərdiyi 25 mart 1871-ci il tarixli məktubdan isə görünür ki, şeyxülislam “Kəmalüddövlə məktubları” yazılan zaman ədibə müxtəlif lazımı elmi ədəbiyyatı əldə etməkdə köməyini əsirgəməmişdir⁵¹.

Dövrünün görkəmli elm və ədəbiyyat xadimi, pedaqoq, uzun illər Qafqazın müftisi olmuş Hüseyn Əfəndi Qayıbov M.F.Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” adlı əsər yazdığından və onun məzmunundan xəbərdar olan çox az sayda Tiflis ziyalılarından idi. Bunu M.F.Axundzadənin Mirzə Yusif xana əsəri çap etdirmək hüququ verdiyini göstərən, ədibin özü, Mirzə Yusif xan və Hüseyn Əfəndi Qayıbovun imzaladığı şərtnamə də təsdiqləyir. 15 bənddən ibarət olan şərtnamənin sonuncu bəndindən görünür ki, Hüseyn Əfəndi Qayıbov sənədi etibarlı şəxs qismində imzalamışdır⁵².

“Kəmalüddövlə məktubları” məsələsində M.F.Axundzadəyə yardım göstərməyə çalışan azərbaycanlılardan biri də rus ordusunun yüksək rütbəli zabiti Şahzadə Rzaqulu Mirzə olmuşdur. O, “Kəmalüddövlə məktubları”nın M.F.Axundzadənin özünün əsəri olduğunu bilməmiş, bu işə ədibin xahişi ilə qoşulmuşdur. M.F.Axundzadə çıxılmaz vəziyyətə düşdüyündən, Peterburq nəşirlərinin işə müəyyən səbəblərdən soyuq yanaşmalarından, xüsusən də Qrimmin onu aldatmasından sonra bu alman nəşirdə qalan əlyazmalarını geri almaq və münasib bir şəxslə anlaşımaq işində kömək üçün Rzaqulu Mirzəyə müraciət etmişdir. Şahzadə Rzaqulu Mirzə əsərin V.Qrimmdə qalan əlyazmasını geri götürmək

⁵¹ Axundov, M.F. Əsərləri: [3 cildə] / M.F.Axundov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – c. 3. – 1955. – s. 153-154.

⁵² Axundov, M.F. Əsərləri... – c. 3. – 1988. – s. 104.

və onu çap etdirmək işində kömək göstərməsi üçün Peterburqda gizli müşavir vəzifəsində çalışan tanışı Aleksandr Qriqoryeviç Şerbininə və Mariya Vladimirovnaya məktubla müraciət etmişdir⁵³.

İkinci fəslin ikinci paraqrafının üçüncü – **“Əsərin gizlinləri. Paris, Peterburq və Tehranla məktublaşmalar”** adlı bəndində “Kəmalüddövlə məktubları”nın çapı ilə bağlı M.F.Axundzadənin xarici ölkələrdə yaşayan müasirləri ilə yazışmaları tədqiq olunmuşdur. Ədibin fransız diplomat müsyo Nikolai ilə yazışmaları və peterburqlu nəşir Y.A.İsakova məktubu müəllifin məramı və dünyagörüşü barədə qənaətləndirici məlumatlar verir. Tədqiqə cəlb etdiyimiz materiallar – məktublar 1872-1877-ci illəri əhatə edir. Qeyd edək ki, M.F.Axundzadə müsyo Nikolaiyə əsərin müəllifi olduğunu açıq yazsa da, Y.A.İsakova məktubunda müəllifliyini danmışdır: “... *Bir daha təkrar edirəm ki, mən bu kitabın müəllifi deyil, ancaq sahibiyəm*”⁵⁴. M.F.Axundzadə hər iki şəxsdən onun adının qətiyyəən çəkilməməsini bir şərt kimi irəli sürür. Müsyo Nikolaiyə məktubunda bu barədə yazırdı: “*Çünki mənim xalqım hələ fikir azadlığına malik deyildir. Mənim həmməzhəblərim elə bir kitabın mənim tərəfimdən yazıldığını bilsələr, mütləq mənə şiddətli ədavət bəsləyəcəkdirlər*”⁵⁵. M.F.Axundzadə hər iki şəxsə məktubunda əsərin xristian dini əleyhinə olmadığını xüsusilə vurğulamışdır.

M.F.Axundzadənin arxivində ədibin Nikolaiyə 1872-1874-cü illəri əhatə edən 6, Nikolainin isə ona 1873-1874-cü illərdə Parisdən və Tehrandan yazdığı 3 məktubu saxlanılır. Müsyo Nikolai M.F.Axundzadəyə birinci cavab məktubunda əsəri xristianlıq dini ehkamlarını təbliğ və başqa dinləri təkzib etməklə məşğul olan şəxslərin çap edə biləcəklərini yazmışdır⁵⁶. M.F.Axundzadənin cavabı onun xarakterini göstərməklə yanaşı, “Kəmalüddövlə məktubları”nda sərgilədiyi müəllif mövqeyinin (Kəmalüddövlənin birinci məktubundan: “*Ey Cəlalüddövlə, bu sözlərdən sən elə*

⁵³ Axundov, M.F. Əsərləri... – c. 3. – 1955. – s. 276-278; – s. 278-279.

⁵⁴ Axundov, M.F. Əsərləri... – c. 2. – 1988. – s. 313.

⁵⁵ Axundov, M.F. Əsərləri... – c. 3. – 1988. – s. 233.

⁵⁶ Yenə orada, – s. 316.

güman eləmə ki, mən bəlkə başqa din və məzhəbi islam dinindən üstün tuturam. İş ona qalsa, genə islam dini sair dinlərdən yaxşı və mənim üçün məqbuldur”) üzərində möhkəm dayandığını, eləcə də xristian təəssübkeşlərinə qətiyyənlə ehtiyacı olmadığını göstərməkdədir: *“Mənim əziz qardaşım! “Kəmalüddövlə o əsərlərdən deyildir ki, onun məzmunu böyük bir təəssüblə xaçpərəstlik dinini yayıb, başqa dinləri təkzib edən adamların xoşuna gəlsin. Bu xüsusda həmin adamlarla danışmaq heç caiz deyildir”*⁵⁷. O, “Kəmalüddövlə məktubları”nın həqiqi dəyərini də cəmi bir cümlədə ifadə etmişdir: *“Lakin, mənim zənnimcə, əgər bu əsər fransız dilinə tərcümə edilərsə, Avropa oxucularının nəzərində Renanın əsərləri kimi şöhrət qazanacaqdır”*⁵⁸. Ən nəhayət, M.F.Axundzadənin müsyö Nikolaiyə məktubundakı həmin nüans daha bir məsələyə müəllifin özünün mövqeyini ortaya qoyur. Əgər müəllifin bu əsəri yazmaqda məqsədi yalnız İslam dininə qarşı mübarizə aparmaq idisə, onda heç bir tərəddüd etmədən fransız diplomatın xristian təəssübkeşləri ilə bağlı təklifini qəbul edərdi.

M.F.Axundzadənin naşir Y.A.İsakova məktubunda “Kəmalüddövlə məktubları” ilə bağlı onun düşüncələrinin daha dərin qatları ilə tanış olmaq mümkündür. M.F.Axundzadə naşir İsakovu “Kəmalüddövlə məktubları”nın çapına razı salmaq üçün bilərəkdən ona əsərin mümkün praktik əhəmiyyətindən, Rusiya üçün bir sıra siyasi dividendlər gətirəcəyindən bəhs edir. Məktubdan öyrənirik ki, M.F.Axundzadə İsakova göndərdiyi nüsxəyə əsərin müqəddiməsini bilərəkdən əlavə etməmişdir və münasib bir müqəddimə yazmağı naşirin öhdəsinə buraxmış, lakin müqəddimədə nələrdən bəhs etməyin vacibliyi barədə tövsiyələrini də unutmamışdır. Məktubun məzmunu bir daha təsdiq edir ki, M.F.Axundzadə əsərində əsas planda müsəlman cəmiyyətinin mədəni Avropaya inteqrasiyası məsələsini qoymuşdur. Cəmiyyətdə Avropa həyat tərzinin bərqərar olması məsələsinə gəlincə isə, bu, müsəlmanların geniş bir coğrafiyada yaşadığı Rusiya imperiyası üçün də bir neçə cəhətdən əlverişlidir. Bu məsələlər məhz

⁵⁷ Axundov, M.F. Əsərləri... – c. 3. – 1988, – s. 220.

⁵⁸ Yenə orada, – s. 220.

“Kəmalüddövlə məktubları”nın alt qatındakı gizlinlərdir. Yəni M.F.Axundzadə bu əsərlə islam aləmini mədəni Avropaya daşımaqla hədəflədiyi məqsədə çatır, Rusiya isə ondan özünün strateji məqsədləri üçün istifadə edə bilir...

“Kəmalüddövlə məktubları” ilə bağlı M.F.Axundzadənin fikir mübadiləsi apardığı şəxslərdən biri də zərdüştilərin Tehrandə mühacirətdə yaşayan nümayəndəsi Manukci Limçi Sahibdir. Əgər M.F.Axundzadə Parisə və Peterburqa məktublarında yalnız əsərin çapı məsələsini müzakirə etmişdirsə, Manukci Sahiblə əsasən “Kəmalüddövlə məktubları”nın əsas missiyası ilə bağlı fikirlərini bölüşmüş, yeri gəldikcə çap məsələsinə də toxunmuşlar. Qiyabi şəkildə dostluq edən bu şəxslərin bir-birinə ünvanladığı məktublardan aydın olur ki, onların düşüncələrində üst-üstə düşən məqamlar olsa da, baxışlarında müəyyən fikir ayrılıqları mövcuddur. Əgər Manukci Limçi zərdüştiliyn öz tarixi şöhrətini yenidən yaşayacağına inanırsa, İranda və Hindistanda olan dindəşləri ilə bunun uğrunda mübarizə aparırsa, M.F.Axundzadə öz əsərində ideallaşdırdığı zərdüştilik dövrünün artıq tarixdə qaldığını qeyd edir, İranın nicat yolunu isə Kəmalüddövlənin arzularının həyata keçməsində görür. Məktubda bir məqam M.F.Axundzadənin islam dini ilə bağlı düşüncələrini bütün aydınlığı ilə göstərməkdədir: *“Hələlik, İranda islam dini yaşayıb bərqərar olacaqdır. Çünki islam dininin ömrü hələ başa çatmamışdır. Lakin bu din əvvəlki vəziyyətdə və əvvəlki qaydada yaşamayacaqdır”*⁵⁹.

M.F.Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları”nın çapı ilə bağlı Paris, Peterburq və Tehranla yazışmaları, dostlarının cəhdləri heç bir nəticə verməmişdir. Bununla belə, problemin tədqiqi M.F.Axundzadənin müasirləri ilə ədəbi-ictimai əlaqələrinin hərtərəfli öyrənilməsi işi üçün faydalı və zəruridir.

Qeyd edək ki, M.F.Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” əsərinin çapı uğrunda mübarizəsi ilə bağlı tədqiqatlarımız ayrıca məqalə şəklində də çap edilmişdir⁶⁰.

⁵⁹ Axundov, M.F. Əsərləri... – c. 3. – 1988. – s. 163.

⁶⁰ Musayev, Sh. Social and Cultural Ties of Mirza Fatali Akhundzade with His Contemporaries (In The Context of the Struggle for the Printing of the Treatise

Dissertasiyanın **“Mirzə Fətəli Axundzadənin müasirləri ilə əlaqələrinin ədəbi-ictimai prosesə təsiri”** adlanan üçüncü fəslə üç paraqraftan ibarətdir. **“M.F.Axundzadə ilə Mirzə Yusif xanın ədəbi-ictimai əlaqələri. “Yek kəlmə”nin tənqidi: obyektiv və subyektiv yanaşmalar”** adlanan birinci paraqrafta qeyd olunur ki, M.F.Axundzadə əlifba islahatından tutmuş, “Kəmalüddövlə məktubları”nın çapına, eləcə də demokratik dövlət quruluşu ilə bağlı düşüncələrinə qədər onu narahat edən bütün ümummilli məsələləri dostu, dövrünün görkəmli ictimai-siyasi xadimi Mirzə Yusif xanla müzakirə etmişdir. Onların məktublaşmalarında, həmçinin, ədəbiyyatın ümumi nəzəri məsələləri, tənqidin əhəmiyyəti və s. nəzərdən keçirilmişdir. Mirzə Yusif xan XIX əsr Azərbaycan siyasi fikir tarixində nadir diplomatlardan olmuşdur. Onun diplomatik fəaliyyəti 16 il sürmüşdür (1853-1869). Bu barədə ilkin və ən səhih məlumatı onun özü “Yek kəlmə” əsərinin başlanğıcında vermişdir⁶¹. M.F.Axundzadə dostunun həmin əsəri ilə bağlı tənqidi fikirlərini 1875-ci ildə qələmə aldığı “Yek kəlmə” haqqında” əsərində ifadə etmişdir⁶².

“Yek kəlmə”nin meydana çıxmasında “Kəmalüddövlə məktubları”nın da bilavasitə rolu olduğunu söyləmək mümkündür. Hər iki əsəri bir-birinə bağlayan xeyli cəhətlər olsa da, “Kəmalüddövlə məktubları” özünün möhtəşəmliyi, sərtliyi, ən əsası isə tənqidin istiqaməti ilə “Yek kəlmə”dən fərqlənir. Həm “Kəmalüddövlə məktubları”nın, həm də “Yek kəlmə”nin leytmotivini cəmiyyətin demokratikləşməsi, xalqın qanunlarla idarə olunması və Avropanın mədəni xalqları səviyyəsinə çatması ideyası təşkil edirsə, birincidə islam qaydaları qəbul edilməzdir, ikincidə isə bütün fikir və mülahizələr Qurani-Kərimin müvafiq ayələri ilə gücləndirilir, təsdiqlənir. M.F.Axundzadəni də məhz “ölmüş millət” üçün yazılmış bu “misilsiz kitab”ın, “gözəl yadigar”ın, “faydalı

“Letters Kemal-Ud-Dowle”) // International Journal of Humanities and Social Science Invention (IJHSSI), – April 2019. volume 8, issue 4, series 1, – p. 1-5.

⁶¹ Təbrizi, Mirzə Yusif xan. Yek kəlmə / Mirzə Yusif xan Təbrizi. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – s. 19.

⁶² Axundov, M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri / M.F.Axundov, tərt. ed. və müqədd. müəll., H.Məmmədzadə. – Bakı: Yazıçı, – 1987. – s. 307-311.

nəsihət”in bu cəhəti qətiyyəən qane etməmişdir. Fikrimizcə, təpədən-dırnağaədək realist olan M.F.Axundzadə “Yek kəlmə” ilə bağlı mülahizələrində zaman və məkan faktorunu nəzərə almadığından haqlı görünür. Burada Mirzə Yusif xanın özünüsiğortalama priyomundan istifadəsi ilə yanaşı, onun siyasi dünyagörüşündən doğan cəhətləri də nəzərə almaq lazımdır. Əgər M.F.Axundzadə “zölmü tərkd etdirmək üçün” nəsihətdən imtina edib, zalimə “səltənət və hökumət büsətindən əl çək” deməklə, Avropadakı kimi, inqilabın (revolyusiya) tərəfdarıdırsa, Mirzə Yusif xan mövcud siyasi vəziyyəti nəzərə alıb, qanunlarla idarə olunan bir dövlətin islahatlar nəticəsində tədricən, təkamül (evolyusiya) yolu ilə demokratikləşəcəyinə inanır. Digər tərəfdən, “Yek kəlmə” M.F.Axundzadənin iddia etdiyi kimi, başdan-ayağa “faydalı nəsihət”lərdən ibarət deyildir; müəllif bir diplomat, dövlət məmuru olsa da, əsərdə həmin dövrdəki İran cəmiyyətinin, ölkə idarəçiliyinin üstüörtülü, yaxud açıq tənqidi kifayət qədərdir.

Beləliklə, problemə münasibətdə həm Mirzə Yusif xan, həm də M.F.Axundzadə bəzi məsələləri nəzərə almamışlar. Mirzə Yusif xan despot rejimində Avropa qanunlarının asanlıqla tətbiqinə inanmaqda yanılırdı. M.F.Axundzadə isə maarifi olmayan bir kütlədən, əslində “ölmüş millət”dən (ifadə M.F.Axundzadəninindir – Ş.M) inqilab tələb edirdi. Qeyd edək ki, M.F.Axundzadənin Mirzə Yusif xanla ədəbi-ictimai əlaqələrini ayrıca bir məqalədə də tədqiq etmişik⁶³

Üçüncü fəslin ikinci paragrafi **“M.F.Axundzadə ilə A.A.Bestujev-Marlinskinin yaradıcılıq münasibətləri”** adlanır. Rus bədii nəsrinin görkəmli nümayəndəsi, dekabrist A.A.Bestujev-Marlinski ilə M.F.Axundzadənin yaradıcılıq münasibətlərindən kifayət qədər bəhs olunmuşdur. Araşdırıcılar bu məsələdə daha çox Adolf Berjeyə istinad edirlər. Aylıq “Русская старина” məcmuəsinin 1874-cü il XI cildində M.F.Axundzadənin Puşkinin ölümünə həsr etdiyi qəsidəsini “A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması” adlı ön sözlə

⁶³ Şamioğlu (Musayev), Ş. “Yek kəlmə”nin mahiyyəti və M.F.Axundzadə ilə Mirzə Yusif xanın fikir toqquşması haqqında // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2014. №1, – s. 21-34.

çap etdirən A.Berje M.F.Axundzadə ilə Bestujev-Marlinskinin Tiflisdə, polyak əsilli polkovnik Pototskinin evində tanış olduqlarını və rus yazıçının azərbaycanlı ədibdən Azərbaycan dilini öyrəndiyini yazmışdır. “Русская старина”dakı ön sözdə deyilir: “...*Dənizə çıxmazdan üç gün əvvəl Bestujev başqaları ilə birlikdə baron Rozenin yanında nahar edirdi. Baron Rozen ondan Mirzə Fətəlinin (məclisdə iştirak edirdi) poemasını oxuyub-oxumadığını soruşdu. Yox cavabı aldıqda ondan poemanı müəlliflə bir yerdə rus dilinə çevirməyi xahiş etdi...*”⁶⁴. M.F.Axundzadə ilə Bestujev-Marlinskinin müntəzəm görüşüb-söhbətləşdiklərinə, fikir mübadiləsi apardıqlarına dair tədqiqatçıların yazdıqları doğrudursa, onda azərbaycanlı şairin hələ mart ayında “Московский наблюдатель”də çap olunan, geniş əks-səda yaradan əsərindən may ayı olmasına baxmayaraq, rus yazıçının xəbər tutmaması təəccüblü görünməlidir.

“Baron Rozenin xahişi ilə əsərin rus dilinə tərcüməsi məsələsi”nə də toxunmaq lazımdır. Tədqiqatçı Şıxəli Qurbanov “XIX əsrdə Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələləri” monoqrafiyasında⁶⁵ əsərin müəllif tərəfindən rusçaya tərcüməsinin və Bestujev-Marlinskinin adına yazılan tərcümənin mətnlərini tutuşdurmuşdur⁶⁶. Bu tutuşdurmadan da görünür ki, Bestujev-Marlinski əslində əsəri tərcümə yox, redaktə etmişdir. Ona görə də rus yazıçını əsərin sadəcə redaktəsini etmiş bir şəxs kimi təqdim etmək daha doğru olardı.

Əsər “Московский наблюдатель”də “Пушкинinin ölümünə” adı ilə çap edilsə də, onun fars dilindəki orijinalında başlıq belədir: “Qəsideyi-təziyətist ki, dər-sugevari-yi-fəqidi-binəzir və şaeri-şəhir və bozorgi-rus Puşkin, Mirzə Fətəli Axundzadə dər bisto pənc saləgi sorude əst” (“Məşhur və böyük rus şairi Puşkinin vəfatının təziyəsi münasibətilə Mirzə Fətəli Axundzadənin 25 yaşında yazdığı matəm qəsidəsidir”). Ş.Qurbanov bunu əsərin M.F.Axundzadə tərəfindən

⁶⁴ Берже, Ад. Восточная поэма на смерть А.С.Пушкина // – Санкт-Петербург: Русская старина, – 1874. том XI, – с. 76.

⁶⁵ Qurbanov, Ş. Əsərləri: [3 cildə] / Ş.Qurbanov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – с. 2. – 1970. – s. 7-466.

⁶⁶ Yənə orada, – s. 145-151.

verilmiş əsl adı hesab edir⁶⁷. Zənnimizcə, bu, əsərin sadəcə adı deyil, ithaf sözləridir. Bəs hansı səbəbdən A.Berje əsərin ilk dəfə çapından 37 il keçəndən sonra onu “A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması” (“Восточная поэма на смерть А.С.Пушкина”) adlandırmışdır? Hesab edirik ki, A.Berje “Şərq” sözünü işlətməklə çox yaxın keçmişdə Rusiyanın sərhədləri içərisinə alınmış Azərbaycanın, yəni Şərqin bir parçasının da Puşkini çox sevdini, onun ölümündən kədərləndiyini ifadə etmək istəmişdir. Qeyd edək ki, rusiyalı yazıçı ilə M.F.Axundzadənin yaradıcılıq münasibətlərindən bəhs edən ayrıca bir məqaləmiz dərc edilmişdir⁶⁸.

Üçüncü fəslin üçüncü paragrafı **“M.F.Axundzadə və XIX əsr Tiflis gürcü ədəbi mühiti”** adlanır. Paraqrafda yeni dövr gürcü ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri ilə M.F.Axundzadənin yaradıcılıq münasibətləri və bunu ədəbi prosesə təsiri məsələsi tədqiq olunmuşdur.

M.F.Axundzadə ilə yaxından ünsiyyət qurmuş gürcü ziyalılarından biri M.B.Tumanışvilidir (1818-1875). Tədqiqatçısı Qubaz Meqrelidze M.Tumanışvili ilə M.F.Axundzadənin dostluq münasibətlərindən bəhs etmişdir⁶⁹. Azərbaycanlı ədiblə dostluq edən gürcü ziyalı, canişinliyin tərcüməçisi, Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz Şöbəsinin üzvü Dmitri Kipiani M.F.Axundzadənin 1853-cü ildə Tiflisdə rus dilində nəşr olunan “Комедии Мирза Фет-Али Ахундова” kitabının⁷⁰ abunəsinin təşkilində yaxından iştirak etmişdir. Görkəmli ictimai xadim və publisist N.Berdzenişvili M.F.Axundzadənin yaradıcılığına dair iki resenziya yazmış və birini “Кавказ”, digərini isə “Закавказский вестник” qəzetində bir gün fərqlə (müvafiq olaraq, 19 və 20 avqust

⁶⁷ Qurbanov, Ş. Əsərləri: [3 cildə] / Ş.Qurbanov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, – c. 3. – 1969. – s. 285.

⁶⁸ Musayev, Ş. M.F.Axundzadə və A.Bestujev-Marlinskinin yaradıcılıq əlaqələrinə yeni baxış // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ədəbi əlaqələr, – 2011. V topla, – s. 49-64.

⁶⁹ Мегрелидзе, Г. Страницы дружбы // – Тбилиси: Литературная Грузия, – 1978. №10-11, – с. 251-256.

⁷⁰ Ахундов, М.Ф. Комедии Мирзы Фет-Али Ахундова / Ахундов М.Ф. – Тифлис: Типог. Канцелярии наместника Кавказского, – 1853. – 220 с.

1853) çap etdirmişdir. O, “Кавказ”ın 1853-cü il 61-ci sayında dərc etdirdiyi resenziyada M.F.Axundzadə haqqında yazırdı: *“Komediyların müəllifi orijinal yazıçılardandır. O heç kimi təqlid etmir, heç kimdən bir şey götürmür; o, müşahidə edir və öz müşahidələrini, necə deyirlər, komediya şəklində qələmə alır”*⁷¹. Resenziyada maraqlıdır vacib məqamlardan biri də Qərb-Şərq məsələsinin qoyuluşudur. Müəllif haqlı olaraq bu qənaətdədir ki, Asiya və onun xalqları haqqında xeyli kitablar yazılsa da, Avropa onun barəsində çox az bilir. O, Şərqin avropalılara təqdim olunması işində M.F.Axundzadənin əsərlərini əvəzsiz mənbə hesab etmişdir. Məqalədə azərbaycanlı ədibin adının Avropanın Servantes, Rable, Skott, Tekkerey, Bokkaçio, Balzak, Dikkens kimi nəhəngləri ilə bir sırada çəkilməsi M.F.Axundzadə şəxsiyyətinə münasibəti ifadə edir. N.Berdzenişvili yazıçının 1853-cü ildə Tiflisdə nəşr olunan kitabında toplanan komediyların əsl sənətkarlıqla qələmə alındığını göstərmişdir: *“...Axundzadə ilk dəfə olaraq Qafqazda yaşayan tayfalarından birinin, tipik xüsusiyyətlər və xarakterlərlə zəngin olan tatarların həyatından bəhs edən komediylar yazmışdır”*⁷².

M.F.Axundzadənin Tiflisdə tanış olduğu gürcü ziyalıları arasında dövrünün tanınmış ictimai-siyasi və mətbuat xadimi Georgi Seretelinin də adını çəkmək lazımdır. G.Sereteli “Əkinçi” qəzeti ilə bağlı M.F.Axundzadəyə və H.Zərdabiyə dəstək vermişdir. Tədqiqatçı Adil Mişiyev diqqəti bu məsələyə yönəldərək yazır: *“İlk Azərbaycan qəzeti “Əkinçi”nin nəşrinə dair materiallar təsdiqləyir ki, 1871-1875-ci illər arasında H.Zərdabi tez-tez Tiflisə getmiş, bu məsələni Axundzadə və gürcü ziyalıları, birinci növbədə, G.Sereteli ilə müzakirə etmişdir”*⁷³.

⁷¹ Axundov, M.F. (məqalələr məcmuəsi) / tərt. ed. N.Məmmədov, red. K.Məmmədov. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, – 1962. – s. 279.

⁷² Axundov, M.F. (məqalələr məcmuəsi) / tərt. ed. N.Məmmədov, red. K.Məmmədov. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, – 1962. – s. 281.

⁷³ Мишиев, А. Азербайджанские писатели и Тбилисская литературно-общественная среда (1820-1905): / автореферат диссертации доктора филологических наук / Тбилиси, 1987. – с. 22.

M.F.Axundzadə ilə yaxından ünsiyyət qurmuş gürcü ziyalılarından biri də görkəmli ədib, gürcü ədəbiyyatında “atalar” və “oğullar” arasındakı ədəbi mübarizədə konservativ qanadın təmsilçisi Qriqori Orbeliani olmuşdur. Bir sıra tədqiqatçıların araşdırmalarında, eləcə də Vaso Çaçanidzenin “Mirzə Fətəli Axundov və Qriqol Orbeliani” adlı xatirə yazısında da bu dostluq və əməkdaşlıqdan ətraflı bəhs olunmuşdur⁷⁴.

M.F.Axundzadənin gürcü ziyalıları ilə qarşılıqlı münasibətlərindən bəhs edərkən Georgi Eristavini unutmaz mümkün deyildir. M.F.Axundzadə və G.Eristavinin komediyalarında mövzu yaxınlığı və eyniliyi, tiplərin oxşarlığı, təsvir olunan hadisələr arasında bənzərlik və s. diqqəti çəkir. M.F.Axundzadənin “Hacı Qara”sı ilə G.Eristavinin “Xəsis” əsəri mövzu baxımından bir-biri ilə tamamilə səsləşir. M.F.Axundzadə və G.Eristavinin obrazları arasında da yaxınlıq vardır. G.Eristavinin “Xəsis”indəki ikinci dərəcəli sehrbaz surəti M.F.Axundzadənin kimyagərini xatırladır. Yaxud gürcü dramaturqun “Tilsimlənmiş xan” əsərini oxuyarkən istər-istəməz göz önünə “Aldanmış kəvakib” gəlir. M.F.Axundzadənin “Müfəfiə vəkillərinin hekayəti”ndə ifşa etdiyi Ağ Mərdan, Ağ Salman kimi üzdənirəq vəkillər öz xislətləri ilə G.Eristavinin “Çəkişmə” komediyasındakı Xariton və Sərkisə bənzəyirlər. Tədqiqatçı Dilarə Əliyeva hər iki sənətkarı maarifçi-demokrat ideyalarının birləşdirdiyini vurğulamışdır⁷⁵.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, M.F.Axundzadə ilə XIX əsr gürcü yazıçıları arasında əlaqələr ədəbi prosesə dəyərli töhfələr vermişdir. M.F.Axundzadənin XIX əsr Tiflis gürcü ədəbi mühiti ilə əlaqələrini bir sıra məqalələrlə yanaşı, bir monoqrafiyada tədqiq etmişik⁷⁶.

⁷⁴ Çaçanidze, V. Mirzə Fətəli Axundov və Qriqol Orbeliani // Bakı: Azərbaycan, – 1981. №1, – s. 151-159.

⁷⁵ Алиева, Д. Из истории Азербайджанско-грузинских литературных связей / Д.Алиева. – Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, – 1958. – с. 89.

⁷⁶ Şamioğlu, Ş. Mirzə Fətəli Axundzadənin gürcü müasirləri / Ş.Şamioğlu. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – 116 s.

Dissertasiyanın **“Mirzə Fətəli Axundzadənin yeni tipli ədəbiyyat modeli”** adlanan dördüncü fəslinin birinci – **“Ənənəvi Şərq ədəbiyyatından modern milli ədəbiyyata keçid”** adlı paraqrafı beş bənddən ibarətdir. **“Modern ədəbiyyatın vəzifələri: ədəbiyyat və cəmiyyət, ədəbiyyat və zaman kontekstində”** adlanan birinci bənddə M.F.Axundzadənin ədəbiyyat qarşısında qoyduğu vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir.

M.F.Axundzadənin fikrincə, cəmiyyətdən uzaq düşmüş, yaxud ona heç zaman yaxınlaşmamış ədəbiyyat öz missiyasını yerinə yetirə bilmir. Odur ki, o, ədəbiyyatın cəmiyyətdə gedən proseslərin önündə olmasını, onu istiqamətləndirməsini həmişə vacib saymışdır. Bu baxımdan M.F.Axundzadə Şərq və Qərb ədəbiyyatlarını müqayisə edərək həyata daha yaxın olanına – ikinciyə üstünlük vermişdir. Avropa ədəbiyyatının U.Şekspir, J.B.Molyer, F.Fenelon, K.F.Volney, C.K.Bayron, C.Moryer, M.Volter, Ş.L.Monteskyö, J.J.Russo kimi görkəmli nümayəndələrinin dünyagörüşü və yaradıcılığı daim onun diqqətini cəlb etmişdir. Ədəbi-nəzəri görüşlərinin təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, M.F.Axundzadə ədəbiyyatda fərdi əhval-ruhiyyənin təsvir və tərənnümünü bəyənmiş, onu vaxtı keçmiş hesab edirdi. Divan ədəbiyyatına, konkret olaraq qəzəl və qəsidəyə xeyli soyuq münasibətinin kökündə də məhz bu amil dayanırdı. O, yaxşı bilirdi ki, ənənəvi ədəbiyyatla, onun nəsihət və moizə “həb”ləri ilə naxoş cəmiyyəti sağaltmaq mümkün deyildir. Ona görə də ədəbiyyatdan praktiklik tələb edir və bu prizmadan çıxış edərək, ədəbiyyatın təcrübiliyini təmin edən, “avropalıların nəzərində sənətlərin ən şərəfli olan” dram janrının vacibliyini önə çəkirdi. M.F.Axundzadə maarifçi realist kimi, cəmiyyətin inkişafını tənqid vasitəsilə adamların tərbiyələnməsində, pis vərdislərdən uzaq durmasında görürdü. M.F.Axundzadə dramı, teatr sənətini fərdin deyil, məhz ümuminin, ümumilikdə cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsinin tərcümanı hesab etmişdir.

M.F.Axundzadənin modern ədəbiyyat təlimində ikinci mühüm məsələ onun ədəbiyyat və zaman probleminə baxışıdır. M.F.Axundzadə ədəbiyyatın zamanla yanaşı addımlamasının, onun nəbzini tutmasının tərəfdarı olmuşdur. Ədəbiyyatın cəmiyyətə

təqdim olunmasını, yəni ədəbi nümunələrin oxucuya çatmasını təmin edən iki vacib məsələ daim onun diqqət mərkəzində idi. Birincisi, Avropa ölkələrində olduğu kimi, milli dildə kitab çapı işinin əsasını qoymaq, ikincisi ana dilində dövrü mətbuatın yaradılmasına nail olmaq. Beləliklə, M.F.Axundzadə zamanın tələblərindən yaranan, cəmiyyətin inkişafına yarayan, millətin tərəqqisinə aparan mahiyyətə sosial ədəbiyyatın tərəfdarı olmuşdur.

Qeyd edək ki, problemlə bağlı tədqiqatımız məqalə şəklində çap edilmişdir⁷⁷.

Paraqrafın ikinci bəndi **“M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşlərində klassik ədəbi irsə münasibət”** adlanır. Bu bənddə M.F.Axundzadənin klassik ədəbi irsə münasibəti və ədəbiyyatşünasların onun müvafiq ədəbi-nəzəri görüşləri ilə bağlı mülahizələri təhlil edilmişdir.

M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşlərində klassik irs anlayışı məhz Qərb və Şərq ədəbiyyatı, mədəniyyəti və fəlsəfəsi ilə bağlıdır. Ona görə də M.F.Axundzadə və klassik irs problemindən bəhs edərkən onun Qərb və Şərq mənbələrinə həm ayrı-ayrılıqda, həm də bir yerdə müraciətini və münasibətini əsas götürmək lazımdır. M.F.Axundzadə ədəbi-nəzəri və epistolıyir irsində Qərb ədəbi fikrinin Volter, Monteskyö, Russo, Düma, Fenelon, Bokl, Şekspir, Bayron, Şərq ədəbiyyatının Nizami, Firdovsi, Cami, Sədi, Rumi, Hafiz, Vaqif, Zakir kimi korifeylərinin yaradıcılığına, bəyəndiyi və bəyənmədiyi cəhətləri ilə bir yerdə, yüksək qiymət vermiş, yazıçı sənətkarlığı məsələsindən bəhs edərkən onları ədəbi etalon olaraq götürmüşdür.

M.F.Axundzadənin klassik Şərq ədəbi və elmi-fəlsəfi mənbələri ilə tanışlığı hələ erkən yaşlarından başlamış, ömrünün axırlarına qədər davam etmişdir. O, ərəb və fars dillərini mükəmməl bildiyindən zəngin Şərq mənbələrinə birbaşa yol tapmışdır.

⁷⁷ Шамиоглу (Мусаев), Ш. М.Ф.Ахундаде: задачи современной национальной литературы (в контексте литературы и общества, литературы и времени) // – Одеса: Міжнародний Гуманітарний Університет, Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету, серія філологія, – 2017. випуск 29, том 1, – ст. 115-118.

M.F.Axundzadənin Şərq ədəbiyyatı və fəlsəfəsi ilə bağlı geniş bilgilərinin əsasında, heç şübhəsiz ki, onun Qurana dərinlən bələdliyi dayanır. Tədqiqatçı İ.Həmidov bu barədə yazır: *“M.F.Axundzadə bir çox hallarda Quranın şərhçisi kimi çıxış edir. O, öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün islamın ən dəyərli abidəsinə müraciət edir”*⁷⁸.

M.F.Axundzadənin ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair görüşlərində Firdovsi və Nizaminin adları həmişə yanaşı çəkilməkdədir. Həqiqi şeir və şair haqqında düşüncələrində də hər iki şairin adı yanaşı keçir. “Nəzm və nəsr haqqında” məqaləsində yazır: *“Şeir əlahidə bir bəxşi-ilahidir və maddeyi-qabiliyyəti-şair xudadadədir və təhsil və tərbiyə o maddənin ancaq inbisatına və əşarın artıq zinatına bəis olar. Belə maddə sahibləri çox nadir vücuda gəlirlər”*⁷⁹. O, “nadir vücuda gələnlər” kateqoriyasında ancaq Firdovsi, Nizami, Cami, Sədi, Mollayi-Rumi və Hahizi həqiqi şair hesab etmişdir.

M.F.Axundzadə yeri gəldikcə Şərq klassiklərinə tənqidi münasibət bəsləmiş, onların sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən onu qane etməyən cəhətlərini açıb göstərmişdir. “Nəzm və nəsr” əsərində Firdovsi, Nizami, Cami, Sədi, Mollayi-Rumi və Hafizi nadir hallarda meydana gələn əsl şairlər kimi dəyərləndirsə də, onlar da bəzən M.F.Axundzadənin kriteriyalarına cavab verə bilməmişlər: *“Bunların da qüsuru budur ki, bir para məqamda izhari-fəzl üçün xilaf-i-təbiəti adət göftü ediblər. Belə məqamlarda onların xəyalatına da şeir demək caiz deyil, ancaq mənzumati-məqbulə və pəsəndidə demək olur”*⁸⁰.

M.F.Axundzadə adlarını dönə-dönə çəkdiyi, yaradıcılıqlarına bu və ya digər münasibətlə qiymət verdiyi Şərq klassikləri arasında yalnız Mövlanə Cəlaləddin Rumiyə (1207-1273) ayrıca bir əsər həsr etmişdir⁸¹. Şeyxülislama məktub şəklində yazılmış əsər iki baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Birincisi, M.F.Axundzadə burada öləri də olsa, ədəbi tənqid, onun mahiyyəti və

⁷⁸ Həmidov, İ. Mirzə Fətəli Axundzadə və ərəb-islam mədəniyyəti // – Bakı: Azərbaycan, – 2013. № 1, – s. 171.

⁷⁹ Axundov, M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri, – s. 314.

⁸⁰ Yenə orada, – s. 314.

⁸¹ Yenə orada, – s. 315-319.

əhəmiyyətindən bəhs etmiş, ikincisi, Şərqi böyük klassikin dünyagörüşünə, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə qiymət vermişdir. O, məktubun əvvəlində şeyxülislama Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında öz əqidəsini bəyana gətirdiyini yazmış və əslində bu “bəyan”ın (burada ədəbi tənqidi –Ş.M.) islam xalqları arasında mövcud olmadığını vurğulamaqla onun vacibliyini dostunun diqqətinə çatdırmışdır. Əsərin şərti ikinci hissəsində Mollayi-Ruminin sənətkarlıq xüsusiyyətinə, konkret olaraq “xətərnək əsr”də əsl mətləbi gizlədə bilmək bacarığına xüsusi yer ayırmışdır. Akademik T.Kərimli buna diqqət çəkərək filosof şairin “canına ziyan toxundurmamaq” üçün bu poetik vasitənin adını çəkməyə də, ezop dilindən istifadə etdiyini yazmışdır⁸².

M.F.Axundzadənin klassik irs kontekstində Məhəmməd Füzuliyə münasibəti məsələsi kifayət qədər düşündürücüdür. Onun “Nəzm və nəsr” adlandırılan məqaləsində⁸³ *“Bəhər surət, türk arasında dəxi bu zamana qədər mütəqəddimindən şair olmayıbdır. Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur; ancaq nazimi-ustaddır”* fikri xeyli mübahisəlidir. Akademik Kamal Talıbzadə M.F.Axundzadənin Füzuli haqqında fikrini haqlı olaraq subyektiv saymışdır⁸⁴. Yaşar Qarayev isə Axundzadənin poeziyada Füzuliyə qarşı yox, Füzuli bütünün və böyüklüyünün poeziyaya saldığı “Füzuli boyda” kölgəyə, kabusə qarşı çıxdığını yazmışdır⁸⁵. Feyzulla Qasımzadə isə Füzuliyə münasibətdə M.F.Axundzadəni açıq şəkildə səhv mövqə tutmaqda sərt ittiham etmişdir⁸⁶. Təyyar Salamoğlu M.F.Axundzadənin Füzuliyə münasibətdə inkarçı mövqə tutmasını türk şeirinin XVIII-XIX əsrə qədərki tarixini inkar etməsi

⁸² Kərimli, T. Mirzə Fətəli Axundzadə və klassik irs // Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2012. xüsusi buraxılış, – s. 18.

⁸³ Axundov, M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri, – s. 314-315.

⁸⁴ Talıbzadə, K. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / K.Talıbzadə. – Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, – 2. – 1994. – s. 240.

⁸⁵ Qarayev, Y. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / Y.Qarayev. – Bakı: Elm, – c. 3. – 2015. – s. 105-106.

⁸⁶ Qasımzadə, F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / F.Qasımzadə. – Bakı: Maarif, – 1974. – s. 360.

və daha çox “əhli-fürs”ə üstünlük verməsi ilə bağlamışdır⁸⁷.

Ədəbiyyatşünaslar “Nəzm və nəsr”dən yüz dəfələrlə bəhs etsələr də, əsərdə M.F.Axundzadənin Vaqif və Zakirlə yanaşı Məsiha yaradıcılığına da yüksək qiymət verdiyini nəzərdən qaçırmışlar: *“Mənim əqidəmə görə, tarixi-hicridən indiyədək türk arasında şair münhəsirdir bu iki şəxsə. Bir də bir Məsiha var imiş, xəyalatı az tapılır”*⁸⁸.

Böyük ədibin elmi əsərlərində, habelə zəngin epistolyar irsində yeri gəldikcə məhz farsdilli ədəbiyyatdan misallar gətirməsi onu sübut edir ki, M.F.Axundzadənin müəlləsinin böyük hissəsini həmin mənbələr təşkil etmişdir. Ona görə də o, dərindən bələd olduğu həmin ədəbiyyatı və onun nümayəndələrini kriteriya kimi götürmüş, bu kriteriyaya uyğun “qəlib” hazırlamışdır; bu “qəlib”ə uyğun gəlməyənlər onun nəzərində şair deyillər. Firdovsidən Hafizə qədər farsdilli romantikləri göylərə qaldıran M.F.Axundzadənin məhz romantik olan Füzulini şair hesab etməməsini həm də bunda axtarmaq olar. M.F.Axundzadənin Füzuliyə münasibəti ilə bağlı akademik İsa Həbibbəylinin qənaəti kifayət qədər inandırıcıdır: *“Mirzə Fətəli Axundzadənin fikrincə, Məhəmməd Füzuli romantik şeirin ustadır, yeni realist ədəbiyyatın tələbləri baxımından isə nazimdir. Bu isə indiyədək qeyd edildiyi kimi, səhv, yanlışlıq, realizmin müdafiə olunması, nəzirçiliyin qarşısının alınması demək olmayıb, həm də obyektiv reallıqdır”*⁸⁹.

Yekun olaraq onu qeyd edə bilərik ki, M.F.Axundzadənin klassik ədəbi irslə bağlı elmi-nəzəri düşüncələri bu gün də özünün əhəmiyyətini qoruyub-saxlamaqdadır.

Paraqrafın üçüncü bəndi **“M.F.Axundzadənin ədəbiyyatşünaslıq irsində məzmunla formanın vəhdəti məsələsi”** adlanır. M.F.Axundzadə yazıçıdan əsrə uyğun yeni məzmunlu ədəbiyyat tələb edirdi. O, həyatda min illərdən bəri mövcud olan, əsrlərdən-əslərə keçərək mürəkkəbləşən, eybəcərləşən, getdikcə

⁸⁷ Salamoğlu, T. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-oçerklər (dərs vəsaiti) / T.Salamoğlu. – Bakı: – 2011. – s. 17-18.

⁸⁸ Axundov, M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri, – s. 315.

⁸⁹ Həbibbəyli, İ. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi yollarında // – Bakı: Poetika.izm, – 2014. №1, – s. 20.

xroniki hal alan, fəqət yenə min illərdən bəri ədəbiyyatın üz çevirmədiyi problemlərə diqqət çəkirdi və onları zamanın istədiyi məzmununda və formada ortaya qoymağı vacib sayırdı. Bu, M.Axundzadənin realist ədəbiyyat axtarırları ilə yanaşı, onun məzmun və forma haqqında konsepsiyası idi. Akademik K.Talıbzadə məzmun və forma problemini M.F.Axundzadənin realist estetikasının tərkib hissəsi kimi dəyərləndirmişdir⁹⁰. N.Məmmədov məzmun və forma problemini M.F.Axundzadə dövrünün əhəmiyyətli tələbi hesab etmişdir⁹¹. Tədqiqatçı A.Hacıyev bədii məzmun problemindən bəhs edərkən M.F.Axundzadənin məhz əsrin tələblərindən çıxış edərək “məzmun səhihliyi”ni nəzərə aldığını göstərmişdir⁹².

M.F.Axundzadə zamanın istədiyi “mükəmməl, nöqsansız və xoşagələn” məzmunun ifadəsi üçün məqbul forma axtarışında olmuşdur. Onun üçün naxoş cəmiyyətin sağaldılmasında ən yaxşı vasitə gülüş idi. Təsadüfi deyildir ki, o, dram janrını əhəmiyyətinə görə fəvqəladə sənət növü, “şərəfli fənn”, onun yaradıcılarını böyük hünər sahibləri hesab etmişdir.

M.F.Axundzadənin məzmun və forma problemindən bəhs edən əsərlərindən biri “Yüksək İranın “Millət” qəzeti münşisinə” adlı dərin elmi mündəricəli məktubudur. Məktub “Sürüş” təxəllüsü, “Şəmsüş-şüəra” ləqəbli şairin tənqidinə həsr olunmuşdur və bir növ, ədəbiyyatşünaslıq dərşidir. M.F.Axundzadə görə, “iki şey şeirin əsas şərtlərindəndir: məzmun gözəlliyi və ifadə gözəlliyi”⁹³. Bu baxımdan Şərq ədəbiyyatında mövcud olan örnəkləri təhlil edərək onları üç qrupa ayırırdı: məzmun gözəlliyi olub, ifadə gözəlliyinə malik olmayan nəzm; ifadə gözəlliyinə malik olub, məzmun gözəlliyindən məhrum olan mənzumə; həm məzmun gözəlliyinə, həm də ifadə gözəlliyinə malik olan nəzm. O, birinci qrupa Mollayi-Ruminin “Məsnəvi”sini aid edir: “...məqbul nəzmdir, amma

⁹⁰ Talıbzadə, K. Seçilmiş əsərləri, – c. 2. – 1994. – s. 242.

⁹¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cildə] / Red. hey. sədri B.Nəbiyev. – Bakı: Elm, – c. 4. – 2011. – s. 506.

⁹² Hacıyev, A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları / A.Hacıyev. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2005. – s. 130.

⁹³ Axundov, M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri, – s. 328.

şeyriyyətində nöqsan vardır". İkinci qrupda tehranlı şair Qaaniyə qiymət verir: "...zəif və kəsalətarıdır nəzmdir, amma yenə şeir növündəndir, yenə də hünərdir". Üçüncü qrup şairləri o, tamamilə təqdir edir. Firdovsinin "Şahnamə"si, Nizaminin "Xəmsə"si, Hafizin "Divan"ı onun kriteriyalarına tam cavab verir. Çünki həmin nəzmlər "nəşəartırıcı və həyəcanlandırıcıdır", "hər kəs tərəfindən bəyəniləndir", onların müəlliflərini peyğəmbərlərə bərabər tutmaq olar, çünki onlar "bəşər növünün fəvqündədirlər", "filosofanə xəyal və ilham sahibidirlər"⁹⁴. M.F.Axundzadə "Şəmsüş-şüəra"nın qəsidəsini məhz məzmun və ifadə gözəlliyi olmadığından bəyənməmiş, ona görə də "bu qəsidəni şeir, sahibini şair adlandırmaq olmaz" qənaətinə gəlmişdir.

M.F.Axundzadə poeziyada "şeir maddəsi"nin vacibliyini önə çəkir, şeirdən səhli məzmun ("məzmuni-səhih") və təsirlilik tələb edirdi. "Nəzm və nəsr" əsərində Firdovsi, Nizami, Cami, Sədi, Mollayi-Rumi və Hafizdən əsl şairlər kimi bəhs etdikdən sonra "məsəva sairələrinin hərgiz şeir maddəsi yoxdur" qənaətinə gəlmiş və fikrini belə yekunlaşdırmışdır: "...bəlkə əksərinin nəzmlərində heç məzmuni-səhih tapılmaz və ...belə kimsələrə şair demək qələtdir"⁹⁵.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, M.F.Axundzadə ədəbiyyatda məzmunla formanın vəhdəti məsələsinə xüsusi önəm vermiş, bədii əsərləri ilə bunun təkrarsız nümunələrini ortaya qoymuş, nəhayət, problemin elmi-nəzəri əsaslarını işləməklə ədəbiyyatşünaslığımızda məzmunla formanın vəhdəti nəzəriyyəsinin ilk yaradıcısı olmuşdur. Problemlə bağlı bir məqaləmiz dərc edilmişdir⁹⁶.

Paraqrafın dördüncü bəndi "**M.F.Axundzadənin maarifçilik konsepsiyası**" adlanır.

M.F.Axundzadənin maarifçilik görüşlərinin əsasını Qərbi Avropa estetik fikrinin görkəmli nümayəndələri Volter, Monteskyö, Russo, Didro, Helveti, Hete, Şiller, Lessinq, Svift, Bomarşe, Defo

⁹⁴ Axundov, M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri, – s. 328.

⁹⁵ Yenə orada, – s. 315.

⁹⁶ Şamıoğlu (Musayev), Ş. Mirzə Fətəli Axundzadənin məzmun və formanın vəhdəti konsepsiyası // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Poetika. İzm, – 2017. №3, – s. 41-49.

və başqalarının təlimləri, habelə qədim və orta əsrlər Şərq ədəbiyyatı və fəlsəfəsinin ən rəşional cəhətləri təşkil edir. Lakin M.F.Axundzadə Qərb məarifçiliyinə aşkar üstünlük vermişdir. Ədibin məarifçilik konsepsiyası əslində bir-birinə dayaq olan iki sütun üzərində qurulmuşdur. Birincisi, o, bir yazıçı kimi, özünün ideyalarını bədii əsərlərində ən müxtəlif hadisə və əhvalatların fonunda, obrazların davranışında təqdim edir. Bu məqamda müəllifin özü görünür, qəhrəmanlar onun əvəzində danışrlar, müxtəlif situasiyalara - ağlamalı və gülməli vəziyyətlərə düşürlər, çarpışrlar, əlləşirlər, vuruşrlar, uduzurlar, qalib gəlirlər və s. M.F.Axundzadənin güldürə-güldürə düşündürmək niyyəti göz önündədir və bunu müxtəlif ədəbi priyomlarla gerçəkləşdirir. İkinci halda M.F.Axundzadə fikir və ideyalarını publisistik, elmi-fəlsəfi əsərləri, zəngin epistolyar irsi vasitəsi ilə yaymışdır. 1857-ci ildən, yeni əlifba uğrunda aktiv fəaliyyətə keçməsindən ömrünün sonuna qədər M.F.Axundzadə bu sahədə fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Məarifçilik ideyaları M.F.Axundzadənin dram əsərlərində daha qabarıq görünür. Qərbi Avropa ədəbiyyatına və təcrübəsinə dərindən bələd olan ədib dram əsərlərinin zamana görə fəvqəladə əhəmiyyətini çox yaxşı dərk edirdi və bu sahədə qələmini sınağağı özünün vətəndaşlıq borcu hesab edir, millətə olan sevgisi ilə bağlayırdı: *“Mən öz əqidəmə görə bu cür əsərləri yazmağımı xalqımı sevməyimin nişanəsi hesab edirəm, çünki bütün Avropa xalqları adamların məişəti və rəftarı barədə bu kimi əsərlər yazmışlar və bu sənəti insanların əxlaqını yaxşılaşdırmaq işində bir vasitə hesab edirlər”*⁹⁷.

M.F.Axundzadənin məarifçiliyi “Aldanmış kəvakib” povestində və “Kəmalüddövlə məktubları”nda bir qədər fərqli, daha geniş diapazonda görünür. “Aldanmış kəvakib”də Yusif Sərracın hakimiyyəti qoruyub-saxlaya bilməməsinin fəlsəfəsi məarifçi dünyagörüşü prizmasından açılır. “Kəmalüddövlə məktubları” isə müəllifin məarifçilik ideyalarının bütün tərəfləri ilə təqdim olunması baxımından diqqəti çəkir. Təsədüfi deyildir ki, M.F.Axundzadə xalqın mədəniləşməsi, tərəqqi yoluna qədəm

⁹⁷ Axundov, M.F. Əsərləri... – c. 3. 1988. – s. 118.

qoyması üçün yeni əlifbanın qəbulunu nə qədər vacib sayırdısa, “Kəmalüddövlə məktubları”nın çapına da bir o qədər böyük əhəmiyyət verirdi. Tanınmış araşdırıcı Tahirə Məmməd əsərlə bağlı müəllifin məramını tamamilə düzgün müəyyənləşdirmişdir: *“Əsərin yazılmasının başlıca səbəbi, sözsüz ki, müəllifin öz maarifçi və ideoloji görüşlərini daha təsirli yolla çatdırmaq məqsədindən qaynaqlanır”*⁹⁸.

“Kəmalüddövlə məktubları”nda müəllifin mədəni maarifçilik ideyaları elmi və siyasi maarifçiliklə müşayiət olunur. M.F.Axundzadə siyasi idarəçilikdə avtoritarizmin, despotizmin, üstəgəl dini fanatizmin cəmiyyəti kökündən sarsıtdığını, fərdlərin gücsüzlüyünə gətirib çıxardığını, onların “qabiliyyətini kütləşdirib, cövhəri-əqlini paslandırdığını” anlatmağa çalışırdı. Ədib milli ədəbiyyatda ilk dəfə açıq şəkildə insan azadlığından bəhs etmiş, azadlığın mahiyyətini anlatmağa çalışmışdır. O, əsərdə “politika elmindən və qanunundan”, xalqın iştirakı ilə parlament təsis olunmasından, insan hüquqları və azadlığından bəhs edir. M.F.Axundzadə qaldırdığı bütün məsələlərin geniş şərhini verməklə siyasi maarifçiliyini nümayiş etdirir.

M.F.Axundzadənin maarifçilik təlimi az bir zaman içərisində bəhrələrini verməsə də, istər yeni əlifba ideyası, istərsə də buna bağlı olan milli maariflənmə işində o, zaman-zaman özünə tərəfdarlar toplaya bilmiş, ardıcılar yetişdirmişdir. M.F.Axundzadənin də yaranmasında birbaşa iştirak etdiyi “Əkinçi” qəzetinin meydana çıxması ilə milli maariflənmə məsələsi daha da aktualıq kəsb etmiş, mübarizə meydanına H.Zərdabi və onun qəzetinin ətrafında toplanmış ziyahılar daxil olmuşlar. Qeyd edək ki, problemlə bağlı tədqiqatımız beynəlxalq konfransın materiallarında dərc edilmişdir⁹⁹.

Paraqrafın beşinci bəndi **“M.F.Axundzadənin şəirlərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri”** adlanır. M.F.Axundzadə bədii

⁹⁸ Məmməd, T. Tendensiyalı yaradıcılıq, müəllif mövqey və ədəbi qəhrəman // – Bakı: Poetika.izm., Elm və təhsil, – 2014. №1, – s. 34.

⁹⁹ Musayev, Sh. The Mirza Fatali Ahundzade enlightenment concept / Way to science Proceedings of XXIX International scientific conference, – Morrisville: – Oct 6, – 2018, – p. 66-69.

yaradıcılığa şeirlə başlamış və bu sahədə ədəbi fəaliyyətini ömrünün sonuna qədər davam etdirmişdir. Lakin “... *Axundzadə şeir sahəsində başqa ədəbi növlərdə olduğu qədər müvəffəq ola bilməmişdir*”¹⁰⁰. M.F.Axundzadənin ilk əsəri hesab edilən “Zəmanədən şikayət” qəsidəsini Məmmədəğa Sultanov taparaq üzə çıxarmış, fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edərək, 1954-cü ildə ön sözlə çap etdirmişdir¹⁰¹. Şeir üzərində təhlillər göstərir ki, müəllif klassik Şərq ədəbiyyatı, fəlsəfəsi və poetikasına dərinlən bələd olmuş, onu incəliklərinə qədər bilmişdir. Qəsidədə Şərq poetikasına xas ənənəvi təshif və təqlib kimi bədii ifadə vasitələrindən yerli-yerində, ustalıqla istifadə etməsi isə onun artıq yetkin şairlik həddinə çatması barədə fikir söyləməyə imkan yaradır. Odur ki, qəsidəni müəllifin ilk qələm təcrübəsi hesab etmək hələ tezdir və onun Tiflisə gedənə qədər şeir yaradıcılığı ilə məşğul olduğunu söyləmək olar. Ədibin yazılış tarixinə görə ikinci əsəri hesab edilən ilk mətbu nəzm əsəri “A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması” adı ilə məşhurlaşan qəsidəsi hələ müəllifin sağlığında ikən ona böyük şöhrət qazandırmışdır. Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında bu əsər məlum ideologiyanın tələblərinə uyğun təhlil edildiyi kimi, mühacirlərin tədqiqatlarında da ümumən rus siyasi sisteminə birmənalı mənfi münasibət hökm sürdüyündən müəyyən subyektiv yanaşmalara, faktoloji yanlışlıqlara rast gəlinir. Mühacir tədqiqatçı M.B.Məhəmmədzadənin “Mirzə Fətəli və Puşkin” məqaləsində¹⁰² problemə xüsusi subyektiv yanaşma özünü göstərir. Əsər şair xəyalının məhsulu kimi deyil, böyük bir şairə real xalq məhəbbətinin, onun öldürülməsinə ümumxalq etirazının nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Bu qəsidədən başlayaraq artıq ənənəvi Şərq şeirindən fərqli olaraq M.F.Axundzadə poeziyasında sosial düşüncə ünsürlərinin tədricən özünə yer aldığını söyləmək olar. Bu, M.F.Axundzadənin poeziya yaradıcılığında birinci əlamət

¹⁰⁰ Qasımzadə, F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, – s. 282.

¹⁰¹ Sultanov, M. M.F.Axundovun yeni tapılmış bir şeiri haqqında // – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, – cild X, 1954. №9, – s. 661-665.

¹⁰² Mirza Bala. Mirza Fəth-Ali və Puşkin // – Ankara: Azərbaycan Aylık Kültür Dergisi, – 1953. sayı 4/161, – s. 5-9.

kimi xarakterizə oluna bilər. Buna ədibin “Əlifba haqqında mənzuməsində” də rast gəlinir. Əsər ictimai məzmunla malikdir.

Təhlillər göstərir ki, M.F.Axundzadə “köhnə” qəliblərdən və şəkillərdən istifadə etsə də, nəzm əsərlərinin bir qismində özünün həqiqi poeziya qarşısında qoyduğu tələblərin bir çoxuna, o cümlədən “rəğbətli məzmun” şərtinə əməl etmişdir. Bu baxımdan onun adlarını çəkdiyimiz əsərləri “rəğbətli məzmun” kriteriyasına görə əhəmiyyətli dirlər. Onun poeziya yaradıcılığında “*məzmunsuz və duzsuz deyilən və heç bir faydası olmayan qəzəl*” janrının kifayət qədər azlığını da həqiqi poeziya haqqında ədəbi görüşləri ilə bağlamaq olar. Ən nəhayət, M.F.Axundzadə ənənəvi janrlara müraciət etsə də, onun şeirlərində ictimai motivlərin fərdi əhval-ruhiyyəni üstələdiyi, sosial ədəbiyyatın ünsürlərini özündə ehtiva etdiyi göz önündədir.

M.F.Axundzadə poeziyasında diqqəti cəkən daha bir əlamət onun şeirlərində nəsr ünsürlərinin özünə yer almasıdır. Mənzum məktublarının əksəriyyəti ictimai məzmun kəsb etməsi baxımından müasirlərinə ünvanladığı məktubları xatırladığı kimi, həmin qəbildən olan şeirlərində poetikliliyin tam gücü ilə işə düşdüyünü görə bilmirik; nəsrin “müdaxilə”si özünü aşkar şəkildə göstərir. Müəllif burada şeirin tələblərinin deyil, özünün məqsədinin ifadəçisi rolunda oynayır. Ona görə də şeirlərində “nəsrin dili” ilə danışır, poetik əlvanlığa elə də can atmır. M.F.Axundzadənin şeirləri bu baxımdan klassik şeir ənənələrinin kriteriyalarına uyğun gəlmədiyi kimi, yeni tipli şeirin modeli olaraq da yetişə bilməmişdir. Y.Qarayevin zərgər dəqiqliyi ilə ifadə olunmuş ümumiləşdirməsi tamamilə yerinə düşür: “*Bu şeirlərin müəllifi qeyri-adi, estetik ifadə gözəlliyinə can atmır, şeirdə də nəsr sözləri işlədir və nəsr mətləblərini qələmə alır, həyatın özündəki nəsr, “antipoetik qatı” nəsrədən əvvəl o, şeirə gətirir...*”¹⁰³ (150, s. 226). Əslində M.F.Axundzadənin “iş” şeirlə deyildi, onu, öz sözləri ilə desək, “millət üçün faydalı və oxucuların zövqü üçün rəğbətli olan drama və roman” düşündürdü.

¹⁰³ Qarayev, Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzilliklər / Y.Qarayev. – Bakı: Elm, – 2002. – s. 226.

Dördüncü fəslin ikinci – **“Azərbaycan realizminin M.F.Axundzadə mərhələsi”** paraqrafının birinci bəndi **“M.F.Axundzadənin dramaturgiyası müsəlman Şərqinin modern ədəbiyyatının bünövrəsi kimi”** adlanır.

M.F.Axundzadənin dram yaradıcılığı ilə (1850-1855) Azərbaycan ədəbiyyatı ənənəvi Şərq qiyafəsindən ayrılmış, forma və məzmunca yenilənmiş, cəmiyyət qarşısında əsl missiyasını yerinə yetirməyə başlamışdır. Ədəbiyyatda dram janrı zamanın tələbindən, cəmiyyətin ehtiyacından yaranmışdır.

M.F.Axundzadə komediyalarında cəmiyyət üzvlərini mübtəla olduqları nadanlıq mərzindən güldürə-güldürə ayırmaq niyyətindədir. “Hekayəti-molla İbrahimxəli kimyagər”də (1850) avamlıq və nadanlıq elə bir həddədir ki, adamlar misin gümüşə çevrilə biləcəyinə ürəkdən inanırlar. Belə cəmiyyətdə yeganə işıqlı adam olan Hacı Nuruya qulaq asmaq istəyən belə yoxdur. M.F.Axundzadə burada mühit sindromunu önə çəkmişdir. Məclis əhli gözlünü açandan bəri o qədər “möcüzə”lərin şahidi olub ki, misin gümüşə çevrilməsinə (xam xəyallarının gerçəkləşməsinə!) ürəkdən inanırlar. Üstündən əlli-altmış il keçəndən sonra elə həmin mühitin üzvləri daha bir “möcüzə” ilə üz-üzə qalırlar: Şeyx Nəsrullah (C.Məmmədquluzadə, “Ölülər”) ölüləri dirildir! Həm M.F.Axundzadədə, həm də C.Məmmədquluzadədə möcüzəyə yalnız bir nəfər inanmır: Hacı Nuru və Kefli İsgəndər. Onların hər ikisini isə cəmiyyətdə dinləmək istəyən belə yoxdur. Ədəbi həyatda İsgəndər əslində əlli-altmış il sonranın Hacı Nurusudur. İsgəndər ifşaçılıqla kifayətlənmir, “ölüdürildən” Şeyx Nəsrullahla axıracan döyüşür və qalib gəlir. Hacı Nurunun isə tam zamanı deyil, onu hətta kəldəkli Molla İbrahimxəlilin möcüzəsinin müzakirə olunduğu məclisə belə dəvət etməyiblər. Onu bu məclisə müəllifin özü gətirir (rəmzi mənada: müəllif müdaxiləsi). Hacı Nuru müəllif üçün bütün eybəcərlikləri özlərinə peşə etmiş nuxuluları ifşa etməkdə lazımdır. Hacı Nuru bu vəzifəsini yerinə yetirəndən sonra çıxıb gedir. Komediyanın sonrakı məclislərində Hacı Nurunun olmaması bununla bağlıdır. XIX əsrin 50-ci illərində işıqlı adamlardan bundan artığını gözləmək olmazdı və realist düşüncəyə malik M.F.Axundzadə ondan üsyankar bir qəhrəman yarada bilməzdi. Bunun üçün zaman lazım idi

və həmin zamanın yetişməsi ilə biz C.Məmmədquluzadənin Hacı Nurudan Kefli İsgəndər yetişdirdiyinin şahidi oluruq.

“Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah-cadukunu-məşhur”da (1850) könnə düşüncənin komik təqdimatının arxasında müəllifin çox ciddi niyyətləri dayanır. M.F.Axundzadə əslində əsərdə xalqının Avropaya integrasiya məsələsini qoymuş, lakin köhnəliyin, avamlığın buna hələlik mane olduğunu göstərmək istəmişdir. Müəllif “Hekayəti-xırs quldurbasan”da (1851) köhnəliyi, avamlığı başqa bir tərəfdən – insan xoşbəxtliyi üçün maneəyə çevrilməsi yönündən qamçılamışdır. “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran” (1851) komediyasında isə Azərbaycan məişətinin acı gerçəklikləri, xalqın, sözün həqiqi mənasında, feodal düşüncə tərzilə idarə olunması kimi kifayət qədər ciddi problemlər önə çəkilmişdir. “Hacı Qara” (1852) dünya ədəbiyyatında xəsislik mövzusunda yazılmış əsərlər içərisində özünəlayiq yer tutsa da, əsərdə ikinci bir xətt vardır və bu xətt mövcud ictimai-siyasi situasiyaya M.F.Axundzadənin münasibətini ifadə edir. Lakin müəllif məqsədli şəkildə bu problemi arxa plana ötürmüşdür. M.F.Axundzadə komediyada bəylərin XIX əsrin 30-40-cı illərindəki vəziyyətini böyük ustalıqla dramatik planda verməklə çarizmin bəylik mənəblərinin aşağı salınması, torpaq islahatları və s. kimi tədbirlərinin geniş narazılıqlara gətirib çıxardığını göstərmişdir. Bəylərin narazılığı bu zümərənin bir nümayəndəsi kimi, Q.Zakirin bir şeirində özünün maraqlı bədii həllini tapmışdır. M.F.Axundzadə islahatlardan sonra bu zümərənin düşdüyü vəziyyəti Heydər bəyin timsalında vermişdir. Q.Zakirin şeiri ilə “Hacı Qara”da Heydər bəyin monoloqunda üst-üstə düşən məqamlar heç də təsadüfi deyildir. Q.Zakirin

*“Salaq başımıza nə növü daşı,
Harda biz görmüşük belə pərxaşı?
Rəiyyətlə boyunduruq yoldaşı –
Çakəri-dilxuni görən canımız!”¹⁰⁴.*

¹⁰⁴ Zakir, Q. Seçilmiş əsərləri / Q.Zakir, tərt. və müqəd., Kamran Məmmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1984. – s. 41.

misraları ilə “Hacı Qara”da Heydər bəyin monoloqu bir-birini tamamlayır: “... *naçalnik çağırır deyir: Heydər bəy, rahat dur-otur, quldurluq etmə, yol kəsmə, oğurluğa getmə!.. Heydər bəy, cüt ək, bağ becər, alış-veriş elə. Guya ki, mən Banazor ermənisiyəm ki, gərək gündüz-axşamadakə kotan sürəm, ya lənbəranlıyam ki, qurd bəsləyəm və ya ləkəm ki, kəndlərdə çərçilik edəm!*”¹⁰⁵. M.F.Axundzadə “Hacı Qara”da bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən həmin iki xətti elə bir ustalıqla birləşdirə bilmişdir ki, onun bəylik mənşəblərinin aşağı salınmasına müəllif münasibəti xəsisliyin kəskin ifşasının fonunda “örtülü” qalmışdır. Təsadüfi deyildir ki, o, Hacı Qaranı komik, Heydər bəyi dramatik planda təqdim etmişdir. Ədibin sonuncu – “Mürafiə vəkillərinin hekayəti” (1855) komediyasının da mövzusunı həyatdan götürmüş, dövrünün məhkəmə sistemini, vəkillərin ağılasığmaz fırıldaqlarını ifşa etmişdir. Beləliklə, M.F.Axundzadə ictimai həyatla bağlı onu düşündürən bütün problemləri dramaturgiyası vasitəsilə çatdırmaq və həll etmək istəmişdir. Bu məsələdə onun ən güclü ədəbi silahı Avropada çoxdan özünü doğrultmuş gülüş vasitəsi – komediya idi. Monoqrafiyamızda M.F.Axundzadənin dram yaradıcılığından ayrıca bəhs etmişik¹⁰⁶.

İkinci paragrafın ikinci bəndi **“M.F.Axundzadə – Azərbaycan realist nəsrinin banisi”** adlanır.

Dram yaradıcılığı bütün komponentləri ilə M.F.Axundzadəyə onu düşündürən ən aktual məsələləri yenə təzə janrda – nəsrə ortaya qoymağa imkan yaratmışdır. Tanınmış ədəbiyyatşünas alim Tehran Əlişanoğlu haqlı olaraq yazır: “*M.F.Axundzadə “Təmsilat” boyu milli gerçəkliyin ən müxtəlif – sosial, əxlaqi, ictimai-siyasi problemlərini açıb-göstərdikcə, eyni zamanda, bunun kökləri barədə düşünür və təsadüfi deyil ki, “Təmsilat”ı fəlsəfi nəsr janrında qələmə aldığı əsərlə - “Aldanmış kəvakib”lə*

¹⁰⁵ Axundov, M.F. Komediylar, povest, şeirlər, – s. 125.

¹⁰⁶ Şamıoğlu, Ş. Mirzə Fətəli Axundzadə (müasirləri ilə əlaqələri və bədii yaradıcılığı) / Ş.Şamıoğlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 224 s.

tamamlayır”¹⁰⁷. Əsərin mövzusu I Şah Abbasın (1570-1628) hakimiyyəti illərində (1587-1628) baş vermiş hadisələri qələmə alan saray katibi İsgəndər bəy Münşinin “Tarixi-aləmarayi-Abbasi” əsərindən götürülmüşdür. İ.Münşinin təsvir etdiyi hadisə başqa bir mənbə ilə də təsdiqlənir. Tanınmış tədqiqatçı Məsiəğa Məhəmmədinin “Yusif Sərrac əhvalatı haqqında daha bir qaynaq” adlı məqaləsində bundan bəhs edilir¹⁰⁸. M.F.Axundzadə mövzunu məlum mənbədən götürdüyü halda, əsərin süjet xəttini özünün məqsədinə uyğun şəkildə sərbəst qurmuşdur. Süjetdə, müəyyən mənada, sərbəstlik M.F.Axundzadəyə əsərdə tarixi hadisəyə məqsədyönlü yanaşma nümayiş etdirməkdə də yardımçı olmuşdur. Ədib əsərdə İsgəndər bəy Münşinin xronikasına, deməli, tarixi gerçəkliyə bilərəkdən “düzəliş”lər etmişdir. Şah Abbas, Mövlanə Cəmaləddin və Yusif şah tarixi şəxsiyyətlər olsalar da, müəllif əsərdə qəhrəmanlarının bədii təqdimatında yenə kifayət qədər sərbəstliyə üstünlük vermişdir. Bu da istər-istəməz əsərin sırf tarixi hadisələri əks etdirməsi məsələsini ortadan qaldırmış olur. M.F.Axundzadənin ortada olan əlyazmaları, bəzi qeydləri onun I Şah Abbasa heç də mənfə münasibət bəsləmədiyini, əksinə onu bir hökmdar və sərkərdə kimi yüksək dəyərləndirdiyini göstərməkdədir. M.F.Axundzadə “Aldanmış kəvakib”ə qədər və ondan sonra da Şah Abbasa müsbət münasibətini ifadə etmişdir. O, 1853-cü ildə qələmə aldığı və “Kavkaz” qəzetində dərc etdirdiyi¹⁰⁹ Şah Abbasın hakimiyyətə gəlməsini şərtləndirən daxili və xarici amilləri təhlil etmiş, onu dövrünün bacarıqlı hökmdarı və tədbirli sərkərdəsi kimi göstərmişdir. Müəllifin Şah Abbasa müsbət münasibəti onun Mirzə ağaya məktubundan da görünür. O, dostuna məsləhət görür ki, dövrünün hərç-mərcliyindən bəhs edən əsərində əhvalatı istənilən bir hökmdarın tarixinə atsin: *“I Şah Abbasdan başqa ki, onun dövləti qayda-qanunlu idi”*¹¹⁰ (17, s. 337).

¹⁰⁷ Əlişanoğlu, T. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası / T.Əlişanoğlu. – Bakı: Elm, – 2006. – s. 38.

¹⁰⁸ Məhəmmədi, M. Tədqiqlər və tərcümələr / M.Məhəmmədi. – Bakı: Nafta-Press, – 2004. – s. 128-130.

¹⁰⁹ Axundov, M.F. Əsərləri. – c. 2. – 1988. – s. 240-250

¹¹⁰ Axundov, M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri, – s. 337.

Göründüyü kimi, “Aldanmış kəvakib”dəki Şah Abbas tarixdəki Şah Abbas deyil! M.F.Axundzadə əslində reallıqda şəxsiyyətinə hörmət bəslədiyi Şah Abbası povestə məcburiyyət üzündən, məqsədli şəkildə gətirməli olmuşdur. M.F.Axundzadəni həm də xalqın dərd-sərini düşünən, problemlərini aradan qaldıran, ölkədə əmin-amanlıq yaradan hökmdara, ümumiləşdirsək, xalq hakimiyyətinə məhz xalqın münasibəti məsələsi düşündürürdü. Ortada belə bir gerçək nümunə yalnız Yusif Sərrac əhvalatı olduğundan o, Şah Abbas zamanında baş vermiş həmin tarixi hadisəni bədii əsərinə gətirmişdir. M.F.Axundzadənin epistolyar və elmi-fəlsəfi irsinin bəzi nümunələrinin təhlili əsasında sübut etmək olar ki, müəllif povestdə məhz XIX əsr İran gerçəkliklərini, iranlı rəsmilərin davranışlarını, fəaliyyətlərini tənqid atəşinə tutmuşdur.

“Aldanmış kəvakib”dən bəhs edən əksər ədəbiyyatşünaslar müəllifin Şah Abbas obrazı ilə Şərq despotizmini ifşa etdiyini, Yusif Sərracın simasında ağıllı, ədalətli, demokratik ruhlu hökmdar surəti yaratdığını yazmışlar. Və əsər bu iki şəxsin timsalında istibdad və ədalət qarşıdurması müstəvisində təhlil edilmişdir. Əslində əsərdə daha bir obraz vardır ki, o, M.F.Axundzadənin ideallarını müəyyənləşdirir. Bu, xalq, toplum obrazıdır. M.F.Axundzadəni despotun idarəçilik metodundan, siyasi idarəçiliyə qarşı duran bəlli qüvvələrin (Yusif Sərrac tərəfdarlarının) etirazlarının formasından daha çox hadisələrə xalqın münasibəti maraqlandırır. Bu həm də M.F.Axundzadənin maarifçiliyindən irəli gələn bir məsələ idi. Əsərdə Şah Abbas, onun tərəfdarları və Yusif Sərrac obrazları bütün parametrləri ilə üzdədirlər, lakin müəllif xalqdan əsərdə cəmi bir neçə yerdə həm də cəmi bir neçə cümlədə bəhs etmişdir. İş burasındadır ki, böyük söz ustadı həmin bir neçə cümlədə həm özünün ideyasını ortaya qoymağı, həm Yusif Sərracın məğlubiyyətinin, həm də xalqın qanını soranların hakimiyyəti yenidən mənimsəyə bilmələrinin səbəbini göstərməyi bacarmışdır. M.F.Axundzadə haqq-ədalətin zülm və sitəm qarşısında məğlubiyyətini özünün siyasi taleyinə biganəlik göstərən xalq sindromu ilə bağlamışdır.

M.F.Axundzadənin bədii nəsrindən bəhs edərkən yazıçının ərəb dilində qələmə aldığı və mətbuatda “Hekayə” adı altında çap

olunan bir əsərinin¹¹¹ və fars dilində yazdığı, bir əsrdən artıq müddətdən sonra ilk dəfə hekayə kimi işıq üzü görən “Qəribə hekayə”nin (“Fəqəreyi-əcibə”)¹¹² adlarını çəkmək lazım gəlir. Hər iki hekayənin qayəsini maarifçilik ideyaları təşkil edir.

M.F.Axundzadənin yaradıcılığında ilk dəfə 1924-cü ildə çap olunan “Kəmalüddövlə məktubları”nın özünəməxsus yeri vardır. Azərbaycan və ümumən Şərq ədəbiyyatında tamamilə yeni səpkidə olan bu əsər ədibin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini və dünyagörüşünü qiymətləndirmək baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Sovet siyasi rejimi “Kəmalüddövlə məktubları”nı, əgər belə demək mümkündürsə, daha çox filosofların sərəncamına verdiyindən uzun illər boyu ədəbiyyatşünaslar onu tədqiqata bədii əsər kimi cəlb etməmişlər. Ona görə də əsərin janrı məsələsi bu günə qədər mübahisəli qalmaqdadır. Ədəbiyyatşünasların böyük əksəriyyəti əsərə fəlsəfi traktat kimi baxmışlar. Traktat isə, təbii ki, ədəbi janr deyildir. Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının nüfuzlu tədqiqatçısı Zaman Əsgərli birbaşa problemə aid “Kəmalüddövlə məktubları: janr, üslub məsələsi” adlı məqaləsində¹¹³ əsəri milli ədəbiyyatda ilk yeni tipli publisist nəsrin – fəlsəfi povestin nümunəsi hesab etmiş, “Şübhəsiz ki, bu əsərdə bədiilik yoxdur” qənaətinə gəlmiş, əsərin janrı barədə təzadlı, mübahisəli fikirlərin qaynaqlanmasının səbəblərini aydınlaşdırmışdır. Y.Qarayev isə “Kəmalüddövlə məktubları”nın hələ mətbuat şəkli almamış mətbuatlaşmamış mətbuat janrı – satirik pamflet olmasını təsdiqləmiş, lakin ardınca əsəri bir neçə yerdə povest adlandırmışdır¹¹⁴.

M.F.Axundzadənin epistolayar irsindən, eləcə də “Kəmalüddövlə məktubları”na yazdığı müqəddimədən aydın

¹¹¹ Axundzadə, M.F. Hekayə (ərəb dil. çev. və təqd. ed. İ.Həmidov) // Ədəbiyyat qəzeti. – 2012, 23 iyun. – s. 2-3.

¹¹² Axundzadə, M.F. Qəribə hekayə (təqd. ed. Ş.Şamioğlu) // Ədəbiyyat qəzeti, – 2017, 8 aprel. – s. 22-23.

¹¹³ Əsgərli, Z. “Kəmalüddövlə məktubları”: janr, üslub məsələsi // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2012. xüsusi buraxılış, – s. 20-32.

¹¹⁴ Qarayev, Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər, – s. 237.

görünür ki, o, bu əsəri bir yazıçı kimi deyil, məhz filosof olaraq qələmə almışdır. Yəni o, dolayısı ilə “Kəmalüddövlə məktubları”nın sırf bədii əsər olmadığını söyləmişdir. Əslində “Kəmalüddövlə məktubları” müəllifin uzun illərin məhsulu olan epistolyar irsinin məntiqi nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. Əsərdə ortaya qoyulan problemlər onun 1865-ci ilə - əsərin yazılmasına qədər olan dövr ərzində avropalı, rusiyalı, türkiyəli, iranlı və azərbaycanlı müasirləri ilə məktublaşmalarında müzakirə etdiyi məsələlərlə – ictimai-milli dirçəliş, demokratik təsisatlar, fikir və söz azadlığı, Avropaya inteqrasiya və s. və i.a. – tamamilə üst-üstə düşür.

“Kəmalüddövlə məktubları” ilə bağlı diqqəti cəkən daha bir məqam müəllifin əsərin çapı uğrunda mübarizə apardığı illərdə mətn üzərində müntəzəm olaraq işləməsi, onu yeni-yeni elmi-fəlsəfi, elmi-publisist düşüncələri ilə daim zənginləşdirməsidir. Ədibin epistolyar irsindən görünür ki, o hətta bəzən ən yaxın məslək dostlarının müvafiq fikir və mülahizələrini olduğu kimi, heç bir dəyişiklik etmədən “Kəmalüddövlə məktubları”na daxil etmişdir. Daha bir detal əsərin bədii təxəyyülün deyil, daha çox publisist düşüncənin məhsulu olduğunu təsdiqləməkdədir: müəllif əsərdə bir sıra yerlərə, xüsusən də “Mülhəqat”lara özünün müxtəlif şəxslərə, yaxud müxtəlif şəxslərin ona göndərdiyi məktublardan parçaları olduğu kimi daxil etmişdir. Bütün bunlar da “Kəmalüddövlə məktubları”nın sırf bədii əsər olmadığını təsdiqləməkdədir. Beləliklə, hesab edirik ki, “Kəmalüddövlə məktubları” əslində mətbuat janrındadır; satirik publisistikanın pamflet janrında qələmə alınmışdır. M.F.Axundzadə və realist bədii nəsr probleminə dair Azərbaycanın və xarici ölkələrin müxtəlif nəşrlərində məqalələrimiz dərc edilmişdir¹¹⁵.

¹¹⁵ Şamioğlu (Musayev), Ş. “Aldanmış kəvakib”: tarixi həqiqət və müəllif interpretasiyası // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2018. №1, – s. 256-262; Şamioğlu (Musayev) Ş. “Kəmalüddövlə məktubları”: janr, üslub və müəllifin məramı məsələləri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2017. №7, – s. 282-290; Musayev Sh. The building of a democratic society and reflection of people's factor in the

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat zamanı irəli sürülmüş müddəa və tezislər ümumiləşdirilmişdir. Belə qənaət hasil olmuşdur ki, ictimai-siyasi səbəblərlə əlaqədar XIX əsrdən etibarən Azərbaycan xalqının, onun ədəbiyyatı və mədəniyyətinin tarixində tamamilə yeni bir mərhələ başlanmışdır. M.F. Axundzadənin bir şəxsiyyət kimi yetişməsində yeni dövrün ciddi təsirləri olmuş, yeni mühit onun bioqrafiyasına, dünyagörüşünün formalaşmasına öz möhürünü vurmuşdur. Bu baxımdan ədibin bioqrafiyasının ayrı-ayrı detallarını məhz təmsil olunduğu mühit və müasirləri ilə münasibətləri kontekstində dəqiqləşdirmək zərurəti yaranır. M.F.Axundzadənin müasirləri ilə əlaqələrinin araşdırılması bir neçə cəhətdən əhəmiyyət kəsb edir. Birincisi, həmin əlaqələr M.F.Axundzadənin ictimai-elmi fəaliyyətinin miqyasını aydınlaşdırmağa imkan yaradır. İkincisi, ədəbi prosesi, onun inkişaf istiqamətlərini və meyillərini müəyyənləşdirməyə yardımçı olur. M.F.Axundzadə təmsil olunduğu mühitin imkanlarından və müasirləri ilə əlaqələrindən bəhrələnərək şəxsi fitri istedadı, yazıçılıq qabiliyyəti hesabına ənənəvi Şərq ədəbiyyatından modern milli ədəbiyyata keçidin əsasını qoymuşdur.

Təhlillər göstərir ki, poeziyanın qarşısında bir sıra ciddi tələblər qoyan M.F.Axundzadə yeni tipli şeirlər yarada bilməsə də, onun poetik nümunələri səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir; poeziya nümunələrinin çoxunda janrların konsolidasiyasını izləmək mümkündür. Mövzusu adi məişət hadisələrindən götürülmüş bütün komediyalarında dövrün ictimai-siyasi problemlərinə yazıçının üstüörtülü münasibəti vardır. Yazıçı xəsislik mövzusunda qələmə aldığı “Hacı Qara” komediyasında ustalıqla dramatik planda təqdim etdiyi Heydər bəy obrazı ilə çarizmin Azərbaycanda formalaşdırdığı yeni siyasi və iqtisadi münasibətlər sisteminə kəskin etirazını bildirmişdir. Milli ədəbiyyatşünaslıqda “Aldanmış kəvakib” povesti müəllifin yeganə nəsr əsəri olaraq qəbul edilsə də, yazıçının ərəb və

fars dillərində qələmə aldığı iki hekayəsi də vardır. “Aldanmış kəvakib” povestinin leytmotivini əslində despotizmin ifşası və ədalətli şah axtarışlarından daha çox, maariflənmə, təşkilatlanmış xalq ideyası təşkil edir. Yazıcının hekayələrdə də maarifçilik ideyaları öz əksini tapmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, novator yazıçı “Kəmalüddövlə məktubları” ilə ədəbi fikir tariximizə ilk pamfletin müəllifi, ədəbi-nəzəri görüşləri ilə ilk professional tənqidçi və ədəbiyyat nəzəriyyəçisi kimi daxil olmuşdur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıda qeyd olunan elmi işlərində əksini tapmışdır:

1. M.F.Axundzadə yaradıcılığında fikir və söz azadlığı problemi // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2011. №10, – s. 311-319.
2. Mirzə Fətəli Axundzadənin gürcü müasirləri. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – 116 s.
3. M.F.Axundzadə və Q.Orbelianinin yaradıcılıq əlaqələri və yaxud bir daha ədəbiyyatımızın aldadılmış ulduzunun faciəsi haqqında // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2013. № 8, – s. 348-357.
4. M.F.Axundzadənin bir məktubunda iki maraqlı məqam // AMEA Humanitar və ictimai elmlər bölməsi, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, Ümummilli lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 1-4 may, – 2013, – s. 431-432.
5. “Yek kəlmə”nin mahiyyəti və M.F.Axundzadə ilə Mirzə Yusif xanın fikir toqquşması haqqında // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2014. №1, – s. 21-34.
6. Mirzə Fətəli Axundzadə və Georgi Sereteli // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ədəbi əlaqələr, – 2014. VIII topla, – s. 206-214.
7. Bir daha M.F.Axundzadənin doğum və vəfatı tarixləri barədə // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2014. №2, – s. 50-54.

8. “Axundzadə”, yoxsa “Axundov”?.. // AR Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, AR Prezidenti yanında Bilik Fondu, Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 5-7 may, – 2015, II hissə, – s. 291-294.
9. M.F.Axundzadə və G.Eristavi yaradıcılığında paralellər // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ədəbi əlaqələr, – 2015. IX toplu, – s. 261-266.
10. M.F.Axundzadənin bioqrafyası ilə bağlı bir yanlışlıq haqqında // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2016. №1, – s. 52-56.
11. Mirzə Fətəli Axundzadə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin mühacirət dövrü elmi irsində // “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr”, II Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı, – 10-11 oktyabr, – 2016, – s. 110-122.
12. Mirzə Fətəli Axundzadə Əhməd Cəfəroğlunun elmi irsində // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2016. №2, – s. 77-82.
13. Mirzə Fətəli Axundzadənin ölümü və dəfni məsələsi: uydurmalar, həqiqətlər // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, – 2016. №4, – s. 174-182.
14. Mirzə Fətəli Axundzadə (dövrü, elmi bioqrafyası və müasirləşmə konsepsiyası). – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 184 s.
15. M.F.Axundzadənin dünyagörüşünün formalaşmasında ailə və təhsil mühitinin rolu // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ədəbiyyat məcmuəsi, – 2016. XXVIII c. – s. 65-75.
16. Mirza Fethali Ahundzadenin Mektuplarında Matbuat Meseleleri // – İstanbul: Yeni Türk Edebiyatı, Hakemli Altı Aylık İnceleme Dergisi, – 2017. sayı:15, – s. 75-88.

17. Mirzə Fətəli Axundzadə Əbdülvahab Yurdsevərin araşdırmalarında // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2017. №2, – s. 40-45.
18. Mirzə Fətəli Axundzadənin bir nəsr əsəri haqqında // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ədəbiyyat məcmuəsi, – 2017. XXXI c., – s. 50-56.
19. Mirzə Fətəli Axundzadə (müasirləri ilə əlaqələri və bədii yaradıcılığı). – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 224 s.
20. Mirzə Fətəli Axundzadənin məzmun və formanın vəhdəti konsepsiyası // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Poetika.izm. – 2017. №3, – s. 41-49.
21. “Kəmalüddövlə məktubları”: janr, üslub və müəllifin məramı məsələləri // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2017. №17, – s. 282-290.
22. Вопросы интеграции в Европу в творчестве М.Ф.Ахундаде // – Киев: Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Научное издание «Язык и культура», – 2017. выпуск 20, том III (188), – с. 291-296.
23. М.Ф.Ахундаде: задачи современной национальной литературы (в контексте литературы и общества, литературы и времени) // – Одеса: Науковий весник Міжнародного Гуманітарного Університету, Серія: Філологія, – 2017. выпуск 29, том 1, – с. 115-118.
24. “Aldanmış kəvakib”: tarixi həqiqət və müəllif interpretasiyası // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2018. №1, – s. 256-262.
25. Mirzə Fətəli Axundzadənin “Zəmanədən şikayət” əsərində anonim şəxsin kimliyinə dair // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2018. №7, – s. 228-234.
26. The Mirza Fatali Ahundzade enlightenment concept // WAY TO SCIENCE Proceedings of XXIX International scientific conference, – Morrisville, – Oct 6, – 2018, – p. 66-69.
27. “Kavkaz” qəzetində imzasız bir yazı // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual

- problemləri, Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, – 2018. №5, – s. 105-109.
28. Social and Cultural Ties of Mirza Fatali Akhundzade with His Contemporaries (in the Context of the Struggle for the printing of the Treatise “Letters Kemal-Ud-Dowle”) // International Journal of Humanities and Social Science Invention, – April 2019. Volume 8, Issue 4, Series 1, – p. 1-5.
 29. Концепция модернизации общества Мирзы Фатали Ахундзаде // – Тамбов: "Филологические науки. Вопросы теории и практики", изд. Грамота, – 2019, том 12, выпуск 10, – с. 83-87.
 30. The building of a democratic society and reflection of people's factor in the narrative «The Deceived Stars» by M.F.Akhundzadeh // – Paraiba: Genero & Direito, Periodico do Nucleo de Estudos e Pesquisas sobre Gnero e Direito Centro de Ciencias Juridicas – Universidade Federal da Paraiba, – Ano 2019. Volume 8, № 07, Special Edition, – p. 523-535.
 31. The Great Azerbaijan dramatist writer M.F.Akhundov in emigration literature // – Mexico: Revista Dilemas contemporaneos: Educación, Política y Valores, – January 2020, Year VII, Publication № 2, – p. 1-9.
 32. Relationships of Mirza Fatali Akhundzada with his contemporaries in the field of struggle for new alphabet // – Paraiba: Genero & Direito, Periodico do Nucleo de Estudos e Pesquisas sobre Gnero e Direito Centro de Ciencias Juridicas – Universidade Federal da Paraiba, – Ano 2020. Volume 9, № 02, – p. 807-823.
 33. Комедия Хаджи Гара: Авторская программа, цели критики // International Scientific Conferences, Innovation and Entrepreneurship, Collection of scientific articles, – Ajax Publishing Montreal, Canada, – jan. 24, – 2020, – p. 190-193.

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ il tarixində saat _____ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143. Bakı, Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 03.02.2021

Kağızın formatı: 60x84 ¹/₁₆

Həcm: 96987

Tiraj: 100